

502140

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

V.

HUNGARICA
ANTIQUA

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

edditur in hunc modum:

HELTAI GÁSPÁR

CANCIONALE

AZAZ HISTÓRIÁS ÉNEKESKÖNYV

KOLOZSVÁR 1574

Előszó:

- VI. Boromisz Páter: Énekek három részben. Dátum: 1582. A könyv
ezt tartalmazza: Kőváros Sándor Isten. A lakosok szövegét
gondozza Vajdas Béla.
- VII. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár
1572. A könyv tartalmazza: Kőváros Sándor Isten. A lakosok szövegét
gondozza Vajdas Béla.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST, 1962

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

eddig megjelent kötetei :

- I. Sylvester János: Új testamentum magyar nyelven. Újsziget, 1541. A kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- II. Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár 1554. A kíséző tanulmányt írta Bóta László. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- III. Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó 1559. A kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Gerézdi Rabán.
- IV. Ozorai Imre vitairata. Krakkó 1535. A kíséző tanulmányt írta Nemeskürty István. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- V. Heltai Gáspár: Cancionale, azaz históriás énekeskönyv. Kolozsvár 1574. A kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.

Előkészületben :

- VI. Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő 1582. A bevezető tanulmányt írja Kovács Sándor Iván. A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.
- VII. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575. A kíséző tanulmányt írja Kaposi Márton. A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.

BELTAI GÁSPÁR

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

CANCIONALE

ANTIQUA
V.

AZAZ HISTÓRIÁS ÉNEKESKÖNYV

KOLOZSVÁR 1874

A KISERŐ TANULMÁNYT ÍRTA

ES A FAKSÍMILÉ SZÖVEGÉT GONDOSTA

BELTAI GÁSPÁR

VÁRIAS BELA

CANCIONALE, AZAZ HISTÓRIÁS ÉNEKESKÖNYV

KOLOZSVÁR 1874

1962

HUNGARICAE TUDOMÁNYOS AKADEMIAE
IRÓDALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

SZERKESZTI
VARJAS BÉLA

V.

HELTAI GÁSPÁR

CANCIONALE, AZAZ HISTÓRIÁS ÉNEKESKÖNYV

KOLOZSVÁR 1574

HELTAI GÁSPÁR
CANCIONALE
AZAZ HISTÓRIÁS ÉNEKESKÖNYV
KOLOZSVÁR 1574

A KÍSÉRŐ TANULMÁNYT ÍRTA
ÉS A FAKSZIMILE SZÖVEGÉT GONDOZTA

VARJAS BÉLA

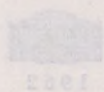
1962

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

M. TUD. AKADÉMIA
5281 1875
Könyvtár

HEITAI GÁSPÁR
KÖLÖNSVÁR 1374
AZAZ HISTÓRIÁS ÉNEKSKÖNYV
KÖLÖNSVÁR 1374

A KIRÁLY TÁRSAZMÁÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉ
ÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉ
TÁRSAZMA
KÖLÖNSVÁR 1374

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvlelt. 2581 11962₂

A *Cancionaléban* Heltai Gáspár csupa történeti tárgyú éneket gyűjtött össze.¹ Annak idején ezeket históriás énekeknek, vagy többnyire röviden csak históriáknak, ritkábban krónikáknak nevezték; mégpedig nemcsak a valóságos történelmi eseményekről vagy bibliai történetekről szóló, hanem egyéb költött, mitológikus, novellisztikus, sőt mesés tárgyú énekbe szőtt elbeszéléseket is.

A mai olvasó talán feltűnőnek, szokatlannak érzi, hogy ezeket a hosszú versbeszedett elbeszéléseket énekeknek mondták. A XVI. század végéig azonban a magyar vers még jóformán kivétel nélkül énekvers, azaz dallam és szöveg elválaszthatatlanul összetartozik. A vers vagy együtt születik a dallammal, vagy már élő dallamra készül. A szöveget tehát még nem elsősorban olvasásra, hanem énekes előadásra vagy felmondásra szánják. Versnek és dallamnak ez a szoros együttélése arra vall, hogy a mű főként élőszó útján terjed, azaz a közönsége túlnyomólag hallgatóság és nem olvasó közönség. A XVI. század folyamán nálunk valóban ez a helyzet, bár a XV. században már egyre szaporodnak az iskolázott világiak, de a szélesebb író-olvasó réteg csak fokozatosan alakult ki a XVI. század közepe után.

Az írás-olvasás nagyobb arányú elsajátítását egyfelől a gazdasági-társadalmi fejlődés tette szükségsszerűvé, amennyiben a kapitalizálódnó nagybirtok kormányzása, az árutermelés s az ennek nyomában megjelenő kereskedelem, valamint a közigazgatás mind több írni-olvasni tudó, iskolázott embert követelt. Ez az igény másfelől azonban találkozott a humanizmusnak nemzeti nyelvűvelő törekvéseivel s a reformációnak azzal a programjával, hogy a bibliát mindenkinek anyanyelvén kell olvasnia. Noha a Mohács utáni zavaros évtizedekben nálunk az iskolázás ideiglenesen hanyatlott, a század közepe táján viszont a reformáció megszilárdulásával új lendületet nyert, s így hamarosan megnövekedett nemcsak a hazai iskolát, hanem a külföldi egyetemet végzettek tábora is. A Mohács utáni félszázad tehát az átmeneti időszak a magyar irodalom történetében, amelyben a feudális nemesi, valamint a polgári osztályból az első jelentékenyebb méretű világi olvasóréteg kialakult. Ez az iskolázott világi réteg nemcsak a reformáció megújuló vallási ideológiáját szívta magába, hanem műveltsége, ízlése, az ókori klasszikus és a humanista irodalom megismerése révén mindinkább reneszánsz elemekkel telítődött. Kezdeményezője lett a magyar nyelvű humanista irodalomnak, s a középkori naiv énekmondás helyébe a deák-énekköltészet nyomdokain új típusú reneszánsz énekirodalmat teremtett. Elsősorban az ének-műfajt fejlesztette tovább, minthogy erre kényszerítette az alkalmi énekmondás élő hagyománya s a közönség, melynek többsége továbbra is jó ideig még írástudatlan hallgatóság volt. Ez a magyarázata annak, hogy a XVI. századi irodalmunkban miért uralkodó az ének-műfaj. Mellette még azok a műformák (prédikáció, dráma) emelkednek ki, amelyeket elsősorban élőszó közvetít a közönség számára. Ezekhez viszonyítva az ének azért is központi műfaj, mert nemcsak a lírai hangvételű virágénekek,

pajkos énekek, az isteni dicséretetek, zsoldár-parafrázisok s az epikának szinte minden fajtája: mondai, mitológiai, bibliai elbeszélés, a novella és a regény váltak nálunk ekkor legkönnyebben énekes formában hozzáférhetővé, hanem még a teológiai traktátusok, hitviták, történeti leírások, oktató, magyarázó fejtegetések s az értekező prózának egyéb válfaja is. Kizárólag olvasásra szánt, prózában írt művek a XVI. század utolsó harmadáig viszonylag gyér számmal készültek, számuk csak a 60-as évektől kezdve szaporodott meg.

Ennek a XVI. századi rendkívül heterogén tartalmú énekirodalomnak csak egyik sajátos, bár kétségtelenül igen gazdag termésű ága a historiás ének vagy egyszerűbben: história, krónika.² E két utóbbi elnevezést akkoriban ugyan nemcsak az epikus énekekre, hanem a prózában írt történetek jelölésére is alkalmazták. Így pl. Tinódi historiás énekgyűjteményét éppúgy *Cronicának* (1554) nevezte, mint Székely István a maga prózában írt világkrónikáját (*Chronica ez világnak jeles dolgairól*. 1559.), vagy Heltai Gáspár a hasonlóképpen prózában megszerkesztett magyar történelmét (*Chronica az magyaroknak dolgairól*. 1575.). Ugyanúgy Nagybáncsai Mátyás Hunyadi Jánosról szerzett történeti énekét (1574) egyik kiadója historiának mondja, viszont a Ponciánus császárról szóló prózai keretes elbeszélés-gyűjteményt (1573) szintén história címmel adták ki. Krónika, illetőleg história névvel egyaránt jelölték tehát a verses és prózai elbeszélő munkákat, minthogy e nevekhez még nem tapadtak a vers vagy a próza kizárólagos formai jegyei. A XVI. században a magyar irodalmi műfajok kialakulásának még csak a kezdetén vagyunk. Az elkülönülés, a kiválasztódás megkezdődik ugyan, de a műfajbéli sajátosságok sokszor még nem eléggé határozottak, jellegzetesek, illetőleg tudatosak ahhoz, hogy azok már az elnevezésekben, műfaji terminusokban is precízen kifejezésre jussanak. A címekben általában a tartalmi meghatározást tekintették lényegesebbnek, ritkán utaltak a verses formára. A *Cancionale* e nemben egyik legkorábbi kiadvány, amelynek címszövege tudatosan, pontos körülírással határozta meg tartalmának műfaját. Heltai már 1573-ban az általa kiadott három Valkai András-féle ének közül (mindhárom a *Cancionale* végéhez függesztve is megjelent) kettőnek címében a „cronica” magyarázatául odatette a „historiás Enec” műfaji megjelölést is. Más kiadók viszont néhány esetben meg így fejezték ki a formát: „historia, versekbe szerzetetett”, „historia ének szerént szerzeve”, „historia, melyet énekebe rendelt...” vagy „az vizezőnnek historiajéről valo szép ének”. Általában azonban csak „historiá”-nak nevezik ezeket az énekeket. Hiszen verses, énekes mivoltukat anúgyis elárulja a cím után rendszerint feltüntetett nótajelzés, azaz annak a megjelölése, hogy a „historia” milyen más ismert vers dallamára énekelhető. De meg azért sem volt szükség a „historia” elnevezéshez egyéb formai jegy hozzátételére, mert prózában magyar nyelven historiát a század folyamán alig írtak, s azt is inkább krónikának nevezték; az egyetlen historiának nevezett XVI. századi prózai kiadvány a már említett Ponciánus császárról szóló keretes elbeszélés. A század köznyelvi szóhasználatában — ha nem is kizárólag — historián elsősorban versben írt, énekelhető történetet vagy ahogyan akkor mondták: „lött dolgot” értettek (ma éppen fordítva: prózában előadott történetet). Így használja a szót Bornemisza Péter is, aki annyit más prédikátor társával együtt elítéli ugyan a hazug, fajtalan történeteket, de megengedi, hogy lakodalmakon „historiákat és isteni dicséreteket a lantosok énekelhetnek”.³

A história vagy historiás ének megjelölés tehát a XVI. században egy tárgykörét tekintve igen változatos, széles skálájú műfaj egységes átfogó elnevezése. A két név közül ma a XVI. századi sajátos epikus énekműfaj meghatározására kétségtelenül a hosszabb, de kevésbé félreérthető historiás ének használata a helyesebb. Irodalomtörténetírásunk-

ban azonban a múlt század hatvanas éveinek végétől kezdve nem a műfaj egészét jelölik vele, hanem Toldy Ferenc hibás értelmezése folytán csak a történelmi tárgyú énekeket, míg a regényes, mondai, mitológiai, szerelmi történeteket széphistóriáknak, a bibliai és egyéb vallásos történeteket pedig bibliai históriáknak nevezik.⁴ A régiségben azonban az utóbbi két témakörbe tartozó énekeknek nem volt külön neve, azokat is históriának vagy históriás énekeknek mondták. A „szép história” kifejezés ugyan sűrűn előfordul a XVI. században is, de korántsem a regényes és szerelmi tárgyú történetek műfaji megkülönböztetéseként. Szép históriának nevezett a szerző, másoló vagy kiadó bármilyen témájú történetet, ha úgy vélte, hogy ezzel a jelzővel inkább fel tudja kelteni a mű iránt az olvasó és hallgató érdeklődését. Így csaknem valamennyi bibliai történet címében is ott találjuk a „szép história” kifejezést, holott ezek a modern terminológia értelmében nem tekinthetők annak.

Elvileg ugyan nem kifogásolható egy régi műfajnak új tematikus felosztása pl. a jobb tartalmi áttekintés végett, s az egyes csoportoknak az egykorú szóhasználatból vett vagy újabb keletű műszóval való jelölése sem. Ez esetben mégis elhibázottnak találjuk a históriás ének, széphistória, bibliai história hármas felosztás *elnevezéseit*, egyrészt mert az egész műfaj eredeti nevét lefoglalta a műfaj egyik tárgykörének jelölésére, s helyette az egészre nem tudott valóban kifejező új terminust találni, másrészt mert éppen ennek következtében a különböző témakörbe sorolt énekek műfaji egységét megbontotta és elhomályosította. Az olyan általános műfaji elnevezések, mint „a XVI. századi epika”, „elbeszélő költészet” stb. sem fejeznek ki a műfaj sajátos jellegéből. Hiányzik belőlük annak az érzékeltetése, hogy a magyar irodalomnak egy speciálisan XVI. századi, nagy műfajáról van szó, a korszak sajátos társadalmi feltételei között kialakult elbeszélő énekirodalomról, amelyet a históriás ének fogalma mind tartalmi, mind formai szempontból találóan jelöl. Éppen ezért e tanulmányban a *históriás ének* elnevezést az egész műfajra vonatkoztatva használjuk, míg a történelmi tárgyúak csoportját *történelmi énekek* néven említjük. Ez utóbbiakat pedig aszerint, hogy ha a közelmúlt eseményeiről számolnak be: *tudósító énekeknek*, ha pedig (rendszerint krónikákból merített) régimúlt eseményt adnak elő: *krónikás énekeknek* nevezzük.

A históriás énekirodalom az 1530-as évek végén és az 1540-es évek elején szinte egy csapásra született meg. Az első szerzők egymásról mit sem tudva, az ország távoleső vidékein írják énekeiket a görög—római mitológiából, a középkori novella-irodalomból, a bibliából, a történelemből merített témákról, a jelen nevezetesebb eseményeiről. Az a históriás ének-típus, amely Farkas András, Tinódi Sebestyén, Istvánffy Pál, Batizi András és őket követve annyi más szerző tollán kialakult, az 1530-as évek közepe előtt még ismeretlen. Új műfajt teremtettek ők, amely gyorsan terjedt, s a XVI. századi irodalmunknak legsajátosabb és legnépszerűbb kifejezési formájává vált. Az énekek szerzői a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból és rétegekből kerültek ki. Akadt közöttük zászolésúr (Ráskay Gáspár) és más nemesi sarj (Istvánffy Pál, Valkai András, Gosárvári Mátyás stb.), igen sok protestáns pap és iskolamester (Batizi András, Sztárai Mihály, Dézsi András, Nagybáncai Mátyás, Enyedi György stb.), valamint polgárok (Temesvári János, Hunyadi Ferenc és mások), deákok és énekmondók (Fekete Imre, Tinódi Sebestyén, Hosvai Péter, Görösoni Ambrus és mások), akik között nem egy jobbágy-ivadékot is találhatunk. Bármennyire is heterogén társadalmi összetételű az énekszerzők csoportja; s műveltségbeli színvonal tekintetében is volt egyes tagjai között különbség, abban azonban valamennyien megegyeztek, hogy a középkori naiv szóbeliséggel szemben a magasabbrendű irodalmiság képviselői és szószólói voltak. Az a műfaj, melyet életre hívtak és műveltek, irodalmi műfaj, még akkor is, ha főként hallgató közönséghez szólt. Művelői

„tudós” emberek, akik ugyan többségükben csak alkalmilag vették kezükbe a tollat, de mégis már az „írók” külön rendjéhez, köztársaságához tartoztak. Az irodalmi alkotás magasabbrendűségéből következett az is, hogy a históriás énekirodalomban a szerző és énekmondó személye mindinkább szétvált. A szerzők javarésze már csak szellemi alkotója művének, de nem egyszersmind előadója is. Annak az iskolát végzett rétegnek, amelyből a históriás énekszerzők is támadtak, irodalmi igényét és ízlését a középkori naiv énekmondók gyakorlata már nem elégíthette ki. Az írástudatlan, „műveletlen” énekeseket, a középkori hősi énekmondók utódait ez az iskolázott réteg megvetette, s szerzeményeiket lenézte. Sorsuk ezzel meg is pecsételődött, mert lassan kiszorultak a tanultak otthonából, helyüket írni-olvasni tudó énekmondók foglalták el, amazok pedig foglalkozásukat valószínűleg alacsonyabb szinten, mint kocsmai és vásári mulattatók folytatták. Mert az énekmondás hagyományos szokása lakomákon és ünnepeken nem szűnt meg, hiszen az irodalmi műveltségű főúr, nemes vagy polgár házanépe és környezete még tele volt írástudatlanokkal, sőt az egykorú levelekből, följegyzésekből, a históriás énekek ajánlásából arra következtethetünk, hogy a műveltebbek maguk is szívesen hallgatták az új énekeket.

A históriás énekmondás a középkori naiv énekmondó hagyomány egyenes folytatásaként jelentkezik, mintegy ennek a helyébe lép, sőt az énekes előadás alkalmait még növeli is, de a históriás énekirodalom nem tekinthető a naiv énekszerzés folytatásának, nem a hősi ének irodalmi színvonalú továbbfejlesztése. Kapcsolata is viszonylag igen csekély a szóbeliség régi énekes gyakorlatával. A két énekfajta közvetlen összehasonlítására, sajnos, nincs módunk, mert középkori naiv énekszerzemény nem maradt ránk, azonban a históriás énekszerzőknek a naiv énekköltészet iránt tanúsított elutasító magatartása legalábbis azt mutatja, hogy annak még a látszatát is kerülni igyekeztek, mintha az ő szerzeményeik bármiben is hasonlítanának a naiv énekekhez. Ennek ellenére bizonyára nem egy témát, formai és stílári sajátyságot, konvenciót kölcsönöztek a históriás énekszerzők többé vagy kevésbé tudatosan a naiv énekköltésből.

A históriás ének, a régi hősi énekhez viszonyítva mást, újat elsősorban tárgyban, témában hozott. A középkori énekmondók — elsősorban az egykorú adatokból tájékozhatunk — főképp a hazai történeti eseményekről, azok hőseiről és a köréjük szövődő mondákról és legendákról énekeltek. Az idegen történet és legenda, noha bizonyos, hogy ilyen szerzeményeik is voltak, nyilván a ritkábbak közé tartozott. A históriás énekszerzők ezzel szemben első megnyilatkozásaiktól kezdve sokkal változatosabb, gazdagabb, az aktuális problémákhoz kapcsolódó s a modern, reneszánsz életfelfogáshoz és ízléshez is közelebb álló témákkal jelentkeztek. Így már a legkorábbi énekek között feldolgoztak mitológiai, ókori történelmi és reneszánsz novella- és regény-témákat is. A hazai történelemből eleinte a jelen nagy küzdelme, a törökkel folytatott élethalálharc eseményei s a reformáció eszméinek terjesztése állt az érdeklődés középpontjában. A török elleni összefogásra s a reformáció által hirdetett igaz hitben való állhatatosságra a bibliai históriák egész sorával buzdítottak a reformátor- és világi énekszerzők egyaránt, de nem feledkeztek meg a magyar múlt hősi példaképeinek megénekeléséről sem. Nincs a korszaknak olyan számottevő politikai, társadalmi, vallási problémája, amelyet a históriás énekek keretében fel ne vetnének, meg ne tárgyalnának.

De nem csak tartalmában, témájában jelentett újat a históriás ének, hanem mint irodalmi alkotás is. A históriás énekszerzőnek az irodalmi alkotásról vallott felfogása, irodalmi tudata élesen megkülönböztette művét a naiv énekesétől. Emezeket éppúgy lenézte, mint három évszázaddal korábban a magyarok tetteit írásba foglaló Anonymus a jokulátorok énekeit és a parasztok meséit, mert azok tele voltak kitalált, valótlan törté-

netekkel; ugyanakkor azonban szövegeiket olykor mégis felhasználta. Anonymus a parasztok csalfa meséivel és a jokulátorok csacsogó énekeivel szemben a magyarok igaz történetét akarta megörökíteni. Hasonlóképpen a históriás énekszerző is, az irodalmiság magasabb fokáról, főképp azzal különböztette meg magát a naiv énekszerzőtől, hogy hazug, kitalált dolgot nem vett a tollára, csak azt írta le, amit igaznak tartott. Igazmondó voltát minden históriás énekszerző fokozott gondossággal hangoztatta. Az igazság keresése egyébként is a kor nagy izgalmi közé tartozott. A humanizmus kritikai szelleme, a reformáció hitigazságokat hajszoló szenvedélye szinte programszerűvé tette az igazság kutatását. A nyilvános hitviták révén a valóság megismerésének, az igazság felderítésének láza még a tömegekre is átragadt. A históriás énekszerzők ezt az általánosan jelentkező igényt is szolgálták, amikor a valóság kifejezését, az igazság terjesztését tűzték ki célul. Igazmondásukat egyrészt azzal bizonygatták, hogy amit előadnak, az „lött dolog”, azaz valóban megtörtént, másrészt szavahihető forrásokra hivatkoztak, annak igazolására, hogy az elmondottakat azokból merítették. Az írott forrásoknak különösen nagy hitele volt akkoriban a tanult, de méginkább az írástudatlan hallgatók előtt. A históriás énekszerzők maguk is mindennél többre becsülték az írott szót, s minduntalan figyelmeztetnek is arra, hogy „krónikában”, „bölcsek írásában” olvasták az általuk „énekbe szerzett” történetet. Sőt a nagyobb bizonyosság kedvéért gyakran a forrásmű szerzőjét, címét, esetleg még a megfelelő fejezetét is elősorolják, olykor azzal a megjegyzéssel, hogy aki bővebbet, vagy egyéb más dolgot is meg akar tudni, az idézett munkában megtalálhatja, elolvashatja. Viszont nyíltan kijelentik, hogy nem tartanak előadásra méltónak olyasmit, „kit mi nem olvastunk krónikákban”. Tinódi pl. Zsigmond császárról szóló históriájába fenntartás nélkül vesz át mindent Thuróczy krónikájából, de Tar Lőrinc pokoljárását, minthogy azt *csak* énekben hallotta, de írott forrást nem talált róla, kételkedve szövi bele énekébe. A Tar Lőrincről hallott ének semmiképpen sem lehetett afféle, amilyeneket Tinódi maga is írt, mert annak a szavahihetőségében nem kételkedett volna. Ha tehát ilyen lekicsinylő módon megkülönbözteti a magától, akkor az csakis naiv énekmondó szerzeménye lehetett. Íme, a históriás énekszerző tudatosan vonta meg a határt a naiv énekköltés „hazugságokkal” megrakott és a saját, hiteltérdemlően a valóságot ábrázoló alkotásai között. Tudatosan hivatkozott igazmondására, mint irodalmi műveltségének kritériumára. Tanult, tudós ember — a korabeli felfogás szerint — csak igaz, valóságos dolgokról írhat. Nem volna méltó hozzá, ha a tudatlan, naiv énekmondók, paraszti mesélők módjára, akik meg sem tudják különböztetni a valótlan az igaztól, hazug, költött dolgokat foglalna írásba. A históriás énekszerzők éppen a magasabb rendű irodalmiság nevében fordulnak a tanulatlan énekmondók ellen és a saját „tudós” szerzeményeikkel igyekeznek amazok naiv énekeit hátrébe szorítani. Igazmondásuk, illetőleg annak önérzetes hirdetése tehát nem tekinthető a históriás énektípus egyik sablonjának, nem is pusztán írói fogás, a közönség érdeklődésének felkeltésére, hanem az énekszerzők — és általában a tanultak — műveltségéből folyó erkölcsi követelmény s meggyőződésük szerint minden írói tevékenység legfőbb normája.

Történettudományunk valóban igazolta, hogy Tinódinak és másoknak koruk eseményeiről szóló énekei hiteles dokumentumok értékével bírnak, azokba valótlanságot szándékosan sohasem foglaltak.⁵ Értesüléseiket általában ellenőrizték, utánaajártak a tényeknek, résztvevőktől, szemés fültanúktól tudakolták meg az események lefolyását. Régmúlt történeteket viszont nem szájhagyományból, hanem mindig írott kútfő alapján énekeltek meg, amelyeknek hitelességét nem igen jutott eszükbe, hogy kétségbe vonják. De a történeti műveken, krónikákon és a biblián kívül ugyanúgy nem kételkedtek más írásművek igazmondásában sem. Ezek

szavahihetőségében a XVI. század emberét nemcsak az írott szó szent-ségébe vetett hite, hanem az igazról, a valóságról a maitól lényegesen eltérő felfogása is megerősítette. A bibliában foglaltakat, az abban leírt csodák igaz voltát senki sem vitatta, s így a vallásos hiedelmek már eleve útját egyengették annak, hogy másfajta csodás dolgokat is valóságosnak ismerjenek el. Bár a reformáció, de méginkább a humanizmus a csodákkal szemben igen tartózkodó, sőt józan álláspontra helyezkedett, a csodákba vetett hitet egyik sem száműzte az emberek tudatából. Így természetesen a költött vagy kitalált s a valóságban megtörtént események szétválasztásában, hitelességének elbírálásában sem a mai szigorú kritikai elvek és módszerek szerint ítéeltek. Mindazon jelenségeket, amelyek léte akár elképzelhető volt, akár mint események megtörténhettek, s róluk régi írások, tekintélyes személyek bizonyosságot tettek, létezőnek, igaznak, valóságban megtörténtnek tekintették.⁶ A képzelet és valóság világa tehát — a mi fogalmaink szerint — jórészt szétválasztatlanul gomolygott az emberek tudatában, mert gondolkodásukat még elsősorban a hit s csak jóval kisebb mértékben a tudás határozta meg. A históriás énekszerző ezért mondhatta hite szerint jó lelkiismerettel — akár valóságos történeti eseményt, akár novellát, mondát, mesét dolgozott fel énekében —, hogy abban az igazságnál egyebet le nem írt.

Már a témaválasztásból, az igazmondás elvi követelményéből is kitűnik, hogy a históriás énekszerzők a középkori énekmondókkal szemben egy új világ hírnökei. Még világosabbá válik ez akkor, ha az énekek célját, mondanivalójuk tendenciáját, keletkezésének körülményeit vizsgáljuk. Kiderül, hogy ez a tárgyat tekintve rendkívül tarka, változatos énektípus (továbbfejlődése kései szakaszából való néhány ének kivételével) akár régi, akár új, akár költött, akár igaz történetekről szól, nem az öncélú mulattatás szándékából fogant. Sőt mindig nagyon is időszzerű vallási, politikai vagy erkölcsi tételek igazolását tűzte maga elé, amelyeknek elfogadására, valóraváltására buzdította s mozgósította közönségét. Az oktató, nevelő, agitativ szemponthoz ennek az énekirodalomnak legjellemzőbb vonása. A históriás énekszerzők az előadott történetekből levonható tanulságokkal, illetőleg az azokhoz fűzött magyarázatokkal programszerűen aktualizálták műveiket. Ezzel megteremtették a XVI. század leghatásosabb propaganda-műfaját. A Mohács utáni évtizedek vallási-ideológiai forrongása s a társadalmi-erkölcsi reformtörekvések, a pártharcok s a három részre szakított ország újraegyesítésének vágya, valamint a törökellenes összefogás szervezése, csupa olyan érdek, mozgalom, amelynek szüksége volt a propaganda eszközeire, köztük elsősorban az irodalméra. Végső fokon tehát az élet gyakorlati igényei kialakítottak egy propaganda-énekirodalmat, amelyből a históriás ének, mint annak legérdekeltebb s éppen ezért leghatásosabb válfaja terebélyesedett szét a század folyamán.

A propaganda-énekek voltak már előzményei nálunk a mohácsi vész előtt is, a deák-énekszerzők (Szabatkay Mihály, Geszti László) műveiben. Ezek alkalmi verseléséről szóló híradások messze a XV. századba vezetnek. A mágnások és főpapok szolgálatában álló, bizonyos klasszikus műveltségű elemekkel és zenei ismeretekkel is rendelkező deákok szerzeményei jelentették a magyar nyelvű világi műköltészet kezdetét. Alkalmi, talán nem is mindig spontán, hanem felszólításra készített énekeikkel, a naív énekmondó-gyakorlatot, ha kikezdték is, háttérbe szorítani azonban még nem tudták. Erre csak a céltudatosabb, az irodalmiság magasabb fokán álló históriás énekszerzők vállalkozhattak. A gazdáját dicsőítő, annak tetteit magasztaló vagy halálát elsirató deák-énekes sok tekintetben rokona, előde a históriás énekszerzőnek. Nemcsak abban, hogy szerzeményeik témáját illetően bizonyos hasonlóság fedezhető fel közöttük (Szabatkay Mihály: *Berizló Péterről és Tinódi: Buda veszéséről és Terek Bálint fogásáról* szóló éneke), hanem jóval inkább a forma és stílus szempontjából.

A deák-énekszerzőnek a középkori latin himnusz, a templomi ének volt a mintaképe. Az egyházi iskolákban ezek versformáit és dallamait tanulta meg, s így érthető, hogy magyar énekversét is a középkori latin sorfajok és strófászerkezetek példájára készítette, s vagy átvette hozzá az azok dalmát, vagy az ismertek modorában szerzett hozzájuk újat. A deák-ének versformája és dallama a közönség, a hallgatóság számára tehát nem volt idegen, mert azt az egyházi gyakorlatból jól ismerte. Azok a szerzők, akik az 1530—40-es években a históriás éneket megteremtették, szintén a régi egyházi iskolában végeztek tanulmányaikat, s így hasonlóképpen az egyházi latin költészet formakészletéből és dallamkincséből merítettek. Ők azonban már a deák-szerzők által a magyar énekes gyakorlatban kialakított formákat és dallamokat is felhasználhatták. A históriás énekszerzők valóban a deáktípusú műköltői és műzenei formákból indultak ki, majd ezeket az újabb német, cseh és lengyel protestáns énekköltészetből asszimilált dallamokkal és formákkal bővítették tovább.⁷

Nyelv, stílus, előadásmód, szerkezet tekintetében is emlékeztet egymásra a két énekfajta. A deákének mint alkalmi jellegű szerzemény már eleve nem volt mindig a legsikerültebb műalkotás. Minthogy viszont mindkettő propagandisztikus célzatú, a költői hangvétel, fordulatos nyelv, színes stílus, öletes előadásmód és szabadabb alakítókézség, általában a poetica inventio nem is lehetett követelmény ezekben az énekekben. A deákénekest épp úgy megkötötték az elmondandó tények, a főrangú gazda érdekeit szolgáló irányzatosság, mint a históriás énekszerzőt a maga témái, az igazmondás követelménye, amit még csak erősített a program-szerző agitatív célzat. Mindkét énekfajta a keletkezését, létét meghatározó tendenciák kényszeréből az igazság, a hitelesség megtestesítője kívánt lenni. A históriás énekszerző nem is gondolt tárgyának költői alakítására, a szabad kompozíció lehetőségeire, hiszen ez a „lött dolog”, az igaz történet meghamisítása lett volna, s ő ezáltal éppen azoknak a hazug, csacsogó, fecesgő énekeseknek a sorába süllyed, akiket maga is megvetett. A históriás énekszerzés nem költői alkotómunka, s a költőiséget e műfajon nem is jogos számonkérni. Életének hanyatló idejéig inkább retorikai, mintsem poetikai műfaj. De a históriai, az epikus magban, meg a verses, énekes formában benne rejlett a költőiség, s fejlődésének kései szakaszában meg is kezdődött a műfaj áthajlása a retorikus propaganda-énekből a szórakoztató énekes epikába.

A históriás éneket azonban nem a költőisége tette a XVI. század legnépszerűbb műfajává, hanem új, időszerű mondanivalói. Az előadott események, történetek, ha nem voltak is szépen megformált elbeszélések, érdekfeszítést keltettek azok a maguk nyersségében is. A török harcok, hazai és külföldi politikai küzdelmek időszerűségük miatt voltak izgalmasak, a bibliai és ókori „csudák” regényességükkel ejtettek meg. Akár friss, akár régmúlt „lött dolog”-ról szól is az ének, a közönségnek mindenképpen újság volt, mert ezekből nemcsak az egykorú eseményekről kapott hírt, hanem az addig számára hozzáférhetetlen irodalmi alkotásokban: a bibliákban, ókori és középkori írók műveiben megörökített történetekről is. Hatásukat a dísztelen, olykor nehézkes stílus, a verselés fogyatékosága sem kisebbítette. A formai és nyelvi csiszoltság hiányait az egykorú hallgató nem igen érezte. Feledtette vele azokat a dallam szépsége. A szövegnek inkább csak a megértést, a meggyőzést kellett szolgálnia, az esztétikai, érzelmi hangulatkeltés a dallam, a zenei kíséret s az énekmondó előadókészségének feladata volt. Kétségtelen tehát, hogy a históriás ének jelentőségét, értékét és hatását igazán csak a szöveg és dallam kapcsolatából, egységéből, együttes életéből érthetjük meg. Ez a megállapítás helyes ugyan, de csak addig, amíg e kapcsolatot a hallgatóság, a szóbeliség oldaláról ítéljük meg. A históriás ének azonban sajátosan kételtű műfaj. Az írásbeliség terméke ugyan, de egyaránt él a szóbeli közvetítéssel és az

írásbeli (nyomtatott) terjesztéssel. Előadásra szánt ének és egyszersmind olvasásra szánt szöveg. Az irodalmi műveltség és ízlés ébresztője az írástudatlanok között, s ugyanakkor a műveltebbek olvasmányigényének táplálója. Mint írásban (nyomtatásban) terjesztett olvasmányszöveg azonban elszakadt a dallamtól, s megkezdte a maga zenétől független életét. De éppen azáltal, hogy irodalmi ízlést terjesztett, s mint dallamtól különvált szöveg olvasásra nevelt, a kizárólag olvasmánynak szánt, tiszta irodalmi műfajok terjeszkedése és uralma számára készítette elő a talajt. Közvetlenül is hozzájárult a már csak olvasmányként élő verses epika megteremtéséhez. Hivatását, fejlődéstörténeti szerepét a XVI. század magyar irodalmában ezzel be is töltötte, s az új irodalmi műfajok előretörésével további sorsa a század végétől már csak a lassú elhalás.

Irodalmunk fejlődésében a históriás ének átmeneti műfajként jelentkezik: a XVI. században akkor tűnik fel, amikor a nemesi és polgári osztály, illetőleg annak bizonyos rétegei tömegesen váltanak át a szóbeliségből az írásbeli kultúrába. Ez az átnövés természetesen hosszabb időt vesz igénybe, s nálunk a XVI. században jó ötven esztendeig eltart. Ez az időszak — 1540 tájától a század végéig — egyúttal a históriás ének virágkora.

A műfajnak olyan nagy fontosságú műveltségváltáshoz kötött jelentkezése, mint a szóbeliségből az írásbeliségbe való átmenet, arra enged következtetni, hogy minden olyan esetben, amikor egy vagy több társadalmi osztály, illetőleg annak szélesebb rétegei az írásbeliségbe lépnek át, akkor azok körében az átfejlődés idején a mi históriás énekeinkhez hasonló, átmeneti énekes műfaj alakulhat ki. Emellett szólnak az újabb folklórkutatások is.⁸ Ezek nyomán éppen nemrégiben vált ismeretessé, hogy parasztságunk között, amelynek tömegében a múlt század közepe után terjedt el jobban az írni-olvasni tudás, még körülbelül a felszabadulásig élt a históriázásnak egy teljesen a paraszti érdeklődéshez és ízléshez idomult fajtája. Ha viszont a históriás énekműfaj átmenetileg minden nagyobb társadalmi csoportnak az írásbeliségbe való átfejlődése esetén fellelphet, akkor a műfajnak mindenütt lényegében azonos, de az uralkodó gazdasági, politikai és kulturális viszonyok által módosuló törvényszerűségek szerint kell kialakulnia. Ennek megfelelően tehát a témaválasztásban, a feldolgozás módjában, a formai sajátságokban, az énekszöveli közvetítés és az írásbeli terjesztés körülményeiben, a műfaj funkciójában igen sok lesz az azonos és rokon vonás a különböző korok és társadalmak históriás énektípusa között. A fejlődés változó feltételei következtében azonban minden egyes esetben kialakulnak azok az igen határozott és jellemző különbségek is, amelyek megszabják az eltérő társadalmi rétegekben és más-más időkben megszülető históriás énektípusok egyéni arculatát.

A műfaj átmeneti jellegéből, mindenkor meghatározott társadalmi réteghez és korhoz kötött életéből következik az is, hogy az egyik korban létrejött, majd elhalt históriás énekműfaj egy másik társadalmi rétegben és későbbi időpontban kialakulóra hatással vagy egyáltalán nem, vagy igen csekély mértékben, s inkább csak közvetett úton lehet. Nemzetközi viszonylatban is közvetlen hatás és kapcsolat csak akkor képzelhető el, ha két vagy több nemzet azonos társadalmi rétegei megközelítően egyidejűleg váltanak át a szóbeliségből az írásbeliségbe. Így például kimutathatóan van kapcsolat a XVI. századi magyar históriás ének és a műfaj horvát megfelelői között. Viszont hiába keressük ugyanez időben ilyen kapcsolatot a nyugati, pl. német és magyar irodalom között, minthogy a német feudális és polgári osztályoknak, illetve rétegeknek az írásbeli kultúrába való beleilleszkedése mintegy hetven-nyolcvan évvel korábban lezárult már, mint ahogy a vele azonos magyar társadalmi osztályoké megkezdődött.

E jelenségek tehát azt mutatják, hogy a műfaj különböző időben és más-más társadalmi osztályok által létrehívott változatai mindenütt a nagy

műveltségváltás tényéből, valamint a szükségszerűen azonos egyéb törvényszerűségekből spontán kellett hogy kibontakozzanak. A XVI. századi magyar históriás ének sem külföldi példák nyomán keletkezett, nem is idegenből készen kapott importcikk, nincs közvetlen mintája az egykorú nyugati irodalmakban. De erre nem is volt szüksége. Hazai deák-költészetünkben már ott szunnyadtak azok a csírák, amelyekből a históriás énekek dúsan kilombozhattak. Viszont talán minden más műfajnál jelentősebb szerepük volt az európai irodalom magyar nyelvű közvetítésében, mert a legkülönbözőbb külföldi prózai, drámai és verses műfajok, jellemző módon nálunk a históriás ének alakját öltötték magukra. Szinte azt mondhatnók, idehaza a XVI. században minden históriás énekké lett, mindent históriás éneknek írtak át. Ez a mindent magába foglaló, mindent felszívó és továbbadó képesség — a műfaj egyik legsajátabb vonása — tette lehetővé rendkívül sokirányú irodalmi és társadalmi funkcióját.

*

A XVI. században írt históriás énekek közül 147-nek a szövege maradt ránk. De nem csekély azoknak a száma sem, amelyeknek létezéséről csak hírből, közvetett adatokból tudunk, s bizonyára akad egy sereg olyan is, amely nyomtalanul elveszett. Kétségtelen tehát, hogy a század folyamán 147-nél jóval több históriás ének keletkezett. Ahhoz azonban ez a 147 is elég, hogy képet alkossunk magunknak a históriás énekek szerzésének időbeli és tárgykör szerinti megoszlásáról. Az arányok lényegesen nyilván nem változnának akkor sem, ha akár mégegyszer ennyi szöveget őrzött volna meg számunkra a szerencsés véletlen. A 147 ének közé csak a valóban elbeszélő tartalmúakat vettem föl, az epikus mag nélküli oktató, feddő prédikációs énekeket, noha ezeket a históriás énekekhez több-kevesebb rokonság fűzi, ezúttal mégis mellőztem.

A históriás énekek keletkezését tekintve az énektermés zöme az 1540—50-es évekre esik. Az 1540 végéig szerettek közül 6-nak, 1541—1550 végéig 35-nek, 1551—1560 végéig 31-nek, összesen 72 éneknek a szövege maradt fenn. Az 1560-as években feltűnő visszaesés következik be; ebből az évtizedből mindössze 18 ének ismeretes. Viszont 1570 és 1580 között ismét emelkedik a históriás énekek száma: ebben az évtizedben eléri a 24-et. 1580-tól kezdve azonban szemmel látható a műfaj hanyatlása: 1590-ig 17, 1600-ig pedig már csak 16 új ének születik. 1600 és 1650 közötti félévszázad a műfaj lassú elhalásának időszaka. E korból mindössze 20 olyan újonnan szerzett éneket ismerünk, amely még históriás éneknek nevezhető.

A XVI. századi históriás énekeknek mintegy a fele (72) tehát a műfaj életének első két évtizedében, 1560-ig keletkezett. Ez az idő egybeesett a reformáció nagy térítő lendületével: 1560-ig az ország lakossága, egy elenyésző töredék kivételével már protestánssá lett. A nagyarányú térítőmozgalom az énekes műfaj minden válfaját fölhasználta a meggyőzés és a vallásos hitben való megerősítés szolgálatában. Ismerve az énekszóban rejlt hangulati, érzelmi hatás erejét, a prédikátorok programszerű tudatos-sággal törekedtek a középkorival szemben a reformáció eszméit hirdető új énekirodalom megteremtésére. Világosan kifejezésre jut ez a zsinati végzések szövegében is, ahol pl. ilyeneket olvashatunk: „Istennek kedves, sokat épít az éneklés, gyakorta fogatosb az gyöngék között, hogy sem mint az tanítás, mert erre rája mennek és meghallgatják. Sokakat Isten éneklés által térít meg.”⁹ A szorosan vett templomi, gyülekezeti éneklés igényeinek kielégítésén túl már igen korán, az 1530-as évek végétől, a régi egyházi, iskolai és világi énekmondás példájára más énekmondóalkalmakra és lehetőségekre is gondolnak. Vannak, akik szabályszerű prédikációkat foglalnak énekes formába (Szkhárosi Horváth András).

Gyakoribb azonban a bibliai — főképpen az ószövetségi — más egyházi történetek verses feldolgozása. Ezek a vallásos históriák alkotják a históriás énekirodalom első két évtizede termésének túlnyomó többségét. A prédikációs énekek és a vallásos históriák között szoros a kapcsolat, hiszen azonos szándékból, azonos célzattal készültek: térítő, nevelő tendenciája mindkettőnek nyilvánvaló, s fel is használták mindeniket prédikáció gyanánt vagy a helyett is, ott ahol a gyülekezetnek papja nem volt, vagy akadályozva volt az igehirdetésben. Már az ún. Hoffgreff-féle énekeskönyvben (1555 ?) a nagyobb részt bibliai históriákkal vegyesen jelentek meg oktató-feddő prédikációs-énekek.¹⁰ Bornemisza Péter 1582-ben kiadott énekeskönyvének második és harmadik részében főleg prédikációs-énekeket és bibliai históriákat gyűjtött össze. A második részben — a címlap tanúsága szerint — mindenek előtt olyanokat, „kik prédikációk gyanánt oktatnak”, a harmadikban pedig, amelyek „az bibliának fő fő tizennyolc históriáiból valók.”¹¹ A szétválasztás azonban nem következetes. A prédikációs-énekek között vannak bibliai históriák s a bibliai történetek között is akadnak prédikációs-énekek. De éppen a határvonalaknak ez az elmosódottsága, az énekek keveredése, valamint az, hogy egy nagy vallásos énekgyűjteményen belül egymás mellett, sőt egymás között is vegyesen fordulnak elő, a két énekváltozat mélyebb belső rokonságára, rendeltetésük hasonlóságára vagy olykor azonosságára vall. De a vallásos históriáknak nemcsak prédikációt pótló szerepük volt, hanem nyilvánvalóan előadásra kerültek az egyházi és világi ünnepek más énekmondó alkalmain, köszöntőkön, lakomákon is. Hogy a vallásos históriák előadása általános lehetett a világi énekesek körében, annak egyik legfőbb bizonyítéka az, hogy a világi énekszerzők ebben az időben szinte kivétel nélkül maguk is írtak bibliai vagy egyházi tárgyú históriákat. Az 1560-ig szerzett 72 históriás ének közül 44, vagyis több mint 60%, vallásos tárgyú. A 44 énekből azonban csak háromnak van újabbkeletű egyháztörténeti témája, a többi 41 viszont bibliai történetről szól. A 41 bibliai história közül mindössze négy merítette tárgyát az újtestamentumból, 37 pedig az ószövetségből.¹² Az ótestamentumi témáknak ezt a feltűnő túltengését azzal szokták magyarázni, hogy az ószövetségnek akkor még nem volt közkézen forgó magyar fordítása s ezek az énekek mintegy a hiányzó magyar nyelvű ótestamentumot pótolták. Ez a szempont figyelembe vehető ugyan, azonban semmi esetre sem tekinthető egyedülinek, de még csak döntőnek sem. Az ószövetségi témák megéneklésének inkább az a magyarázata, hogy a zsidó történeti könyvek tele vannak regényes és tanulságos eseményekkel, kerek elbeszélésekkel. A reformáció tehát készen találta meg bennük az olyan oktató, nevelő célzatú históriákat, mozgalmi céljaira felhasználható epikus témákat, amelyekre az újtestamentum anekdotázó, apró epizódokból összeállított Jézus-életrajzában nem volt alkalmas elbeszélő forrásanyag. A pápák, a római egyház által kreált szentekkel és azokról terjesztett legendákkal szemben is a reformáció kénytelen volt a térítő harcban új, vallásos elbeszélő irodalmat kialakítani a bibliabeli szentek „igaz” történeteiből.

1560 után azonban a térítés, a meggyőzés irodalmi eszközei megváltoztak. Nem a prédikációs-ének és a vallásos história volt a leghatásosabb műfaj többé, hanem az olvasmányok szánt, nyomtatásban egymás után sűrűn megjelenő prózai prédikációs, posztillás kötetek, traktátusok és vitairatok. A hallgatóság, a hívek tekintélyes része ekkor már olvasó közönséggé fejlődött, amely a terjedelmesebb prózai munkákban is érdeklődéssel mélyedt el.

1560-tól a század végéig terjedő 40 éves időközben évtizedenként már alig szaporodott a vallásos históriák száma négy-öt énekkal. A XVI. századi 147 históriás énekből 64 a vallásos tárgyú, s ennek több mint kétharmada az 1540—50-es években keletkezett. A históriás énekeknek tehát

ez a vallásos ága, amely a század termésének mintegy 40%-át teszi, már 1560 után erősen elsovadt. A műfaj azonban tovább élt, sőt a történeti s általában a profán témák (ezek ugyan kezdettől fogva sem hiányoztak a műfaj életéből, azonban egy időre a vallásos históriák mellett háttérbe szorultak) valójában a 60-as években kerekedtek a vallásosak fölé, a világi témák ekkor váltak uralkodóvá.

A históriás énekirodalom történeti és regényes tárgyak feldolgozásával kezdődött ugyan, de a reformáció főképp az ószövetségből választott témát és példát vallási, társadalmi s politikai elveinek propagálására, sőt a törökellenes küzdelemre is bibliai párhuzamokkal agítált.¹³ A törökkel vívott élet-halál harc, a védelem szervezése, az ellenállás riadója ugyan hamarosan megtalálta a saját hangját is. Tinódi, mint hajdani deák-énekmondó elődei, egyetlen főúri család udvari énekszerzőjeként kezdte pályáját, de az eleinte helyi jellegű csaták és várostromok énekesének művei egyre általánosabb érdekűeké váltak, országos jelentőségűvé emelkedtek.¹⁴ A familiáris keretből kilépve, országos viszonylatban mozgósítottak összefogásra a török veszedelemmel szemben. Úgy látszik, élete végéig egyedüli énekszerző volt, aki korának háborús eseményeit, történeti változásait históriás énekekbe foglalta. Hogy alkalmi énekszerzőből országos ügyek tudatos és programszerű megörökítőjévé vált, s egy következetesen törökellenes politika harcoss irodalmi propagátorává, abban talán legfőbb inspirátora „urai és barátai” közül az ország nádora, a széles látókörű és humanista műveltségű Nádasdy Tamás volt. Neki köszönhette azt a beavottakra jellemző politikai jólétesültségét is, amely kora énekszerzői között egyedül őt tette alkalmassá arra, hogy az egykorú eseményeket a történetíró hűségével és hitelességével megénekelhesse.

Tinódi históriás énekszerző gyakorlatát regényes és bibliai történetek írásával kezdte, de a régi deák-énekesek familiáris jellegű alkalmi éneke nyomán megteremtette a históriás éneknek egy új válfaját, a jelen vagy a közel múlt eseményeiről beszámoló tudósító-éneket. Tinódi 24 ismert históriája közül 17 — az összesnek tehát 2/3-a — a történeti énekeknek ebbe a tudósító csoportjába tartozik. Zsigmond királyról és császárról szóló két históriájával egyébként a magyar tárgyú történeti énekek krónikás válfajának is Tinódi volt a kezdeményezője. Tinódi haláláig a históriás énekirodalomban összesen 23 történeti ének készült; ezek közül 19-et Tinódi írt. A többi négy nem hazai tárgyú krónikás ének, s valamennyi más-más szerző műve.

1560-ig a vallásos históriák mellett a történeti énekek jelentkeztek a legnagyobb számban (44 vallásos mellett 25 történeti), regényes tárgyú viszont mindössze három.

Igen elgondolkoztató, hogy a történeti énekekben milyen témákat választottak ki megverselésre. Az nem szorul magyarázatra, hogy a tudósító-énekek, kettőt kivéve, a török háborúkkal foglalkoznak. Feltűnő azonban, hogy a régi történeti eseményeket felelevenítő ún. krónikás-ének viszonylag milyen kevés maradt ránk az 1560 előtti évekből. Ebből az időből illet csupán hetet ismerünk, s ennek is több mint a fele idegen, ókori eseményeket ismertet, és csak három merít a magyar múltból. E háromból kettő Tinódinak imént említett két *Zsigmond-krónikája*, a harmadik pedig Nagybáncsai Mátyásnak ugyancsak későn, 1560-ban írt *Hunyadi-históriája*. Bár ez a három ének egyáltalán nem jelentéktelen alkotás, a magyar múlt hősi példáinak mégis csak egy töredékét idézi fel. A magyar történelem hősi jelenetekben oly gazdag és változatos eseményeit a históriás énekirodalom eleinte alig aknáztta ki a törökellenes harci szellem fokozására. Ez annál feltűnőbb, minthogy mind a bibliából, mind a világtörténelemből különös gonddal választott lehetőleg olyan témákat, amelyekkel küzdelemre lelkesíthetett a törökkel szemben. Ennek magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy a régi naiv énekmondó-gyakorlat-

nak a hősi ének volt a legpozitívabb alkotása, s ez még a XVI. század nagy műveltség- és ízlésbeli átalakulása idején is megőrzött valamit gyűjtő, buzdító hatásából. Így a naiv hősi ének mint a vitézség ébresztője a legtovább élhetett az irodalmiság új világában. A magyar történelem, a múlt lelkesítő példáit egy ideig még csak ezek szólaltatták meg. Alighanem ez az oka annak, hogy a magyar múlt eseményeiből historiás énekszerzők sokáig csak elvétve választanak témát. A fordulópontot éppen 1560-ban Nagybáncsainak Hunyadiról szóló éneke jelentette.¹⁵ Tinódi halála után a tudósító-énekek száma erősen visszaesett. A század végéig összesen sem írtak 12-nél többet. Viszont 1580-ig jelentősen megsaporodtak a krónikás-énekek: 1560—80 között 16 krónikás-ének, de csak 4 tudósító-ének keletkezett. A XVI. század két utolsó évtizedében a historiás énekek történeti ága is lassan elapadt, ezen időben már csak 9 új énekkel gyarapodott. Az utolsó húsz évben a legmagasabb számot a regényes, szerelmi historiák érték el, számuk 18 énekkel emelkedett.

A század folyamán a historiás műfaj életében szinte húsz éves időközönként szabályosan három periódus váltja egymást aszerint, hogy mi az énekek uralkodó tárgyköre. 1560-ig a vallásos témáké (44 ének) az elsőség, a világi tárgyú énekek (28) közül 25 történeti, 3 regényes. 1560—80 között már a világi témák az uralkodók (33 ének), amelyből 20 történeti, 13 regényes; vallásos tárgyú mindössze 9. 1580—1600-ig szintén a világi témák (22 ének) vannak többségben, amelyből 13 regényes, 9 történeti; ugyanekkor a vallásos tárgyúak száma 11.

A 40-es években a reformáció a historiás műfajt még a vallási-téritő propaganda céljaira sajátította ki. A 60-as évekig azonban a világi literátus műveltségben már mind mélyebben beszívargó humanista hatás, valamint az ország szétdaraboltságának állandósulása a nemesi és polgári osztályban egyaránt fokozta a történelmi érdeklődés és tájékozódás igényét. A reformáción belül is itthon ekkor értet meg a helyzet arra, hogy történeti állásfoglalását megfogalmazza, s a magyar múltról vallott felfogását új koncepcióba illessze.¹⁶ A magyar történelmi tárgyú krónikás-énekek 1560-tól kezdve erre az ösztönzésre kezdenek megsaporodni. Nagy történeti szintézisre természetesen a historiás ének keretei nem voltak alkalmasak. A protestáns felfogásban megírt nagy összefoglaló magyar történet Heltai Gáspár prózában megírt, *Chronica az magyaroknak dolgairul* címen 1575-ben kiadott művével született meg. Heltai történeti munkája után csak egyetlen új krónikás ének keletkezett: Gosárvári Mátyásnak hűntörténete 1579 előtt, mert Bogáti Fazekas Miklósnak Mátyás királyról 1576-ban szerzett éneke nem önálló új alkotás, hanem valójában Göröcsöni Ambrus csonkán maradt *Mátyás-históriájának* befejezése. Heltai magyar krónikájának elterjedésével tehát vége szakadt a magyar tárgyú krónikás-énekek írásának.

Mind a vallásos historiák, mind pedig a krónikás énekek elhalása akkor indult meg, amikor a nyomtatásban közzétett megfelelő prózai műfajok terjedni kezdtek az olvasóközönség növekvő táborában. Ennek a következménye volt, hogy ilyen témakörbe tartozó új éneket mind ritkábban, vagy egyáltalán nem írtak már. A meglévők azonban még hosszú ideig tovább éltek, terjedtek a hallgatóság és az olvasók körében, annál is inkább, minthogy a hazai magyar nyelvű könyvkiadás terjeszkedésével a historiás énekek egyre nagyobb számban nyomtatásban is megjelentek.

A XVI. században a magyar könyvkiadásnak legtermékenyebb központja Hoffgreff György és Heltai Gáspár 1550-ben közösen alapított kolozsvári nyomdája volt. Közel egy évtizedig az egyetlen hazai műhely, amely főleg magyar könyveket nyomtatott. Itt került kiadásra először az 50-es évek közepe táján két historiás énekeket tartalmazó kötet. Az első az 1554. március végén megjelent, Tinódi historiáit magába foglaló *Cronica*,

a másik pedig az alighanem még ugyanabban az évben, vagy a következő 1555. év elején napvilágot látott ún. Hoffgreff-féle énekeskönyv.¹⁷

Tinódi kiadott művében azokat a történelmi válogatta össze, amelyek hadi eseményekkel foglalkoznak. Célja pedig ezzel — amint maga írja — az volt, „hogy az hadakozó, bajvivó, várak-, városok rontó, és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvösséges, tisztességes megmaradásokra, az pogán ellenségnek mi módon ellene állhassanak és hadakozzanak...”¹⁸. Az énekmondók kéziratos énekeskönyvbe gyűjtötték össze, írták le saját szerzeményeiket és azokat az énekeket is, amelyeket előadni szándékoztak. Tinódi határozott politikai célzatú, kész énekgyűjteményt kívánt részben az énekmondóknak, részben azonban „minden rendbeli tudós olvasó jámboroknak” kezébe adni. Történelmiével az egész országot mozgósítani akarta a török ellen. Művét egy olyan történelmi pillanatban nyomatta ki, amikor úgy látszott, hogy a kettészakított ország végre egyesülve, minden erejét a török hódító kiverésére összpontosíthatja. Ez az évtizedek óta hangoztatott cél, miután Ferdinánd csapatai bevonultak Erdélybe, s 1552-ben a nagy török offenzívát Eger falai alatt sikerült megfékezni, nem tetszhetett egészen reménytelennek. Tinódiban is éppen ez utóbbi események érlelheték meg 1553-ban azt az elhatározást — amiben nyilván a felülről kapott sugalmazás, anyagi támogatás is megerősítette —, hogy a török harcokról írt tudósító-énekeit és egyéb történelmi eseményláncolatot szerkesztve, az egész ország, az egész nemzet aktivizálásának szolgálatába állítható művet tegyen közzé nyomtatásban. Tinódi történelmi műve tehát a *Cronica*-ban egy átfogó politikai koncepció keretei között való összefoglalása és kinyomtatása csak az 1552 után kialakult történelmi helyzetben vált lehetségessé és időszzerűvé.

Tinódi gyűjteményének kiadása után, talán 1554 végén vagy 1555 elején jelenhetett meg a Toldy Ferenc által Hoffgreffről elnevezett énekeskönyv.¹⁹ Sajnos, ennek a túlnyomórészt bibliai történeteket és néhány prédikációs éneket tartalmazó kötetnek ma csak két csonka példánya ismeretes. Az elejéről mindeniknek legalább 60 lap hiányzik, és nyilván a végük is csonkán maradt fenn. Címlap, kolofon és bevezetés híján egyéb adatokból következtethetünk csak a mű keletkezésének körülményeire, idejére és helyére. Teljesen hibás az a nézet, hogy Tinódi azért ment (1553) Kolozsvárra énekeit kinyomtatni, mert az állítólag 1552-ben vagy 1553-ban megjelent Hoffgreff-féle énekeskönyvből tudhatta, hogy ez a műhely hangjegyek nyomására is vállalkozhat, s Tinódi történelmi dallamát is ki akarta adni.²⁰ A Hoffgreff-féle énekeskönyv nem előzhette meg Tinódi *Cronicáját*, ez kétféle bizonyítékkal is alátámasztható. Egyfelől 1551—52 között, amíg Hoffgreff és Heltai együtt, majd 1553-ban, amikor Heltai maga vezette a nyomdát, annak minden magyar nyelvű kiadványa a Heltai által kialakított egységes helyesírással jelent meg. 1554 és 1558 között azonban, Hoffgreff egyedül irányította a műhelyt, s ebben az időben a magyar nyelvű nyomtatványok nem a Heltai-féle helyesírással készültek.²¹ Sem Tinódi *Cronicájának*, sem pedig a *Hoffgreff-énekeskönyv*nek szedésében nem követték a Heltai-féle helyesírást, tehát ez utóbbit sem adhatták ki 1554 előtt. Másfelől azonban a hangjegyek nyomása is arra vall, hogy a Tinódi-kötet készült el előbb. Ennek dallamait ugyanis soronként fadúcokra metszették, a Hoffgreff-énekeskönyv melódiáit viszont matricáról öntött mozgó kottajelekkel szedték. Ha a nyomdának a *Cronica* munkába vétele idején lettek volna mozgó kottajelei, akkor nyilván nem folyamodtak volna a sokkal lassabban előállítható, több hibalehetőséget rejtő és csak egyetlen melódia nyomásához használható fametszethez, hanem a Tinódi-dallamokat is a meglévő mozgó jelekkel szedték volna. Ilyenekkel azonban ekkor még nem volt a műhely felszerelve, azokat Hoffgreff csak a *Cronica* elkészülte után szerezhette be. A kolozsvári nyomdának azonban a *Hoffgreff-énekeskönyvön* kívül más mozgó hang-

jegyekkel nyomtatott kiadványa nem ismeretes. A későbbi termékei között is csak az 1574-ben megjelent Cancionalében találunk kottanyomást, ehhez azonban Heltai a Tinódi *Cronicájához* húsz év előtt készített fametszetű kottasorokat használta fel. Amiből arra lehetne következtetnünk, hogy a nyomdában 1574-ben már nem voltak meg sem a kiöntött kottajelek, sem azok matricái, vagy Heltai nem akart kottaszedéssel vesződni a *Cancionale* kiadásakor. Ha viszont a műhelyben még húsz év múlva is őrizték a sokkal romlandóbb fadúccokat, vagy azoknak legalábbis egy részét, szinte hihetetlen, hogy ugyanakkor az öntött kottajeleket és azok matricáit hagyták volna elkallódní. Mivel azonban nincs okunk kételkedni, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyv* valóban a kolozsvári nyomda terméke (szedéséhez kétségtelenül ugyanazokat a betűtípusokat használták fel, mint amelyekkel Tinódi *Cronicáját* is szedték, s brassói vízjelű papírra nyomtatták), azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy Hoffgreff a Tinódi-kötet megjelenése után, amikor a bibliai históriák kiadására került sor, mozgó kottajelek szedésére is berendezkedett. Erre kényszerülhetett azért is, mert Jacobus Lucius, a kolozsvári nyomdának dolgozó fametsző, aki a Tinódi-krónika metszeteit s azok között a hangjegyekét is készítette, alighanem már 1554 végén Wittenbergbe távozott.²² Hoffgreffnek talán éppen megfelelő fametsző hiányában kellett rászánnia magát, hogy az eléggé költséges hangjegy-matricákat beszerezze. Az énekeskönyv kiadása, úgy látszik, olyan fontos és jelentős vállalkozás volt, amely nagyobb befektetést is elbírt. A dallamok közlését a szerkesztő bizonyára gyakorlati szempontból elengedhetetlen követelménynek tartotta, amely elől a nyomda nem tudott kitérni.

A *Hoffgreff-énekeskönyv* szerkesztőjét és kiadóját nem ismerjük, annyit ma már bizonyosnak tekinthetünk, hogy a Hoffgreffnek aligha volt közvetlen köze a kiadvány sajtó alá rendezéséhez.²³ A bibliai históriák és prédikációs-énekek összegyűjtője és kiadója, feltehetőleg egyházi személy volt. Az 1550-es évek elején azzal a céllal szedegette össze ezeket az énekeket, hogy a bibliai könyvek szerint rendezett olyan gyűjteményt adjon ki, amelyből „pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják”, mindenkinek hirdetik az isten igazi akaratát. A kötet a vallásos históriák, prédikációs-énekek szerzésének szinte a deklarációját kerültk ki a sajtó alól, amikor még a nyomtatott posztillás, prédikációs kötetek nálunk hiányoztak. Az ilyenek iránt viszont az igény mindinkább nőtt, s éppen az ezek helyett, ezek pótlására készült, szóban és kézírásban már addig is terjesztett vallásos históriák és prédikációs-énekek kinyomtatása a gyakorlati igehirdetés szempontjából egyik legidősebb feladat volt.

Tinódi *Cronicája* és a *Hoffgreff-énekeskönyv* megjelenése után kb. 15 évig nincs nyoma annak, hogy históriás ének nyomdafestéket látott volna. A kiadásuk tekintetében bekövetkezett hosszabb szünet azonban érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy az 1550-es évek közepe után megélénkült felekezeti viták s az 1558 óta egyre-másra megjelenő prédikációs kötetek, traktátusok, vitairatok, ezek az új műfajok megfelelőbben alkalmazható irodalmi harci eszközök, vallási téren háttérbe szorítják a históriás énekműfajt.²⁴ Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy ezidőtől kezdve megcsappant az újabb vallásos hisztóriák írása, hanem a kiadásuk átmeneti elmaradásában is. Az új műfajok előretörésével ugyanis a vallásos históriák s méginkább a prédikációs-énekek funkciója a reformáció egyházi gyakorlatában jelentősen csökkent. A világi tárgyú históriásének-irodalom viszont csak az 1550-es évek után kezdett megismosodni.

A históriás énekek kiadásának újabb megindulását különös módon, úgy látszik, két cenzura-rendelet indította el. Az első János Zsigmondnak a szakramentáriusok, elsősorban Melius Péter ellen 1570. február 15-én kiadott rendelkezése, amelyben megtiltotta, hogy engedélye nélkül nyom-

tassanak.²⁵ A második Báthory István másfél évvel későbbi, általános érvényű, tehát minden nyomdára vonatkozó cenzura-rendelete; ennek éle viszont főleg az unitárius Heltai-nyomda ellen irányult.²⁶ Irodalomtörténetírásunk eddig csak az utóbbinak hatására figyelt fel, s ennek tulajdonította, hogy Heltai életének utolsó éveiben kénytelen volt világi témájú művek, a *Cancionalé* és a magyar krónika kiadásával foglalkozni.²⁷ A *Cancionaléra* pedig, mint a XVI. század utolsó negyedében felvirágzó világi témájú históriás énekkiadványok úttörőjére, kezdeményére tekintett.

De éppen a *Cancionalé* szövegeinek összehasonlító vizsgálata vezet rá arra, hogy Heltai nem úttörője, hanem igen ügyes és értelmes továbbfejlesztője Komlós András debreceni nyomdász 1570—71-ben elindított kezdeményezésének.²⁸ Komlóst János Zsigmond rendelete kényszerítette arra, hogy a munkái kiadásától eltiltott Melius és más szakramentárius szerzők és megrendelők helyett saját költségére olyan jövedelmező kisebb kiadványokkal kísérletezzék, amelyekeken hamar megtérül a rájuk fordított befektetés, s emellett a fejedelem cenzúra-rendeletének kijátszásával se lehessen őt vádolni. Annyira óvatos volt, hogy 1571—72—73-ban a kiadás helyét, idejét, s a saját nevét nem merte egyetlen nyomtatványon sem feltüntetni.²⁹ A cenzura-rendeletek szigora legalábbis bizonyos tekintetben 1573 végétől enyhülhetett, mert Komlós 1574-től már minden nyomtatványát ismét teljes impresszummal adta ki.

A kritikus években (1571—73, sőt jórészt még 1574-ben is) Komlós-ügy látszik, kizárólag históriás énekek kiadásával foglalkozhatott. Fennmaradt ugyanis nyolc olyan keltezetlen históriás ének-kiadvány, amelyet a jellegzetes betűtípus tanúsága szerint Komlós András nyomtatott.³⁰ Minthogy pedig Komlós az 1574-ben kiadott nem kevesebb, mint tíz históriás ének mindegyikén pontosan feltünteti az impresszum adatait, s az 1575-ben bekövetkezett haláláig megjelentetett munkákat is évszámmal és névvel tette közzé, a kilenc keltezetlen Komlós-nyomtatvány csakis az 1570—73 közötti évekből való lehet, mert egyedül ekkor állt érdekében elhallgatni a nevét, a nyomtatás helyét és idejét.

1574 végéig Komlósnak 18 kétségtelen és 2 bizonytalan hitelű históriás ének-kiadványáról tudunk.³¹ Az általa 1574 előtt kinyomtatott 8 keltezetlen ének közül hat vallásos, kettő pedig világi tárgyú. Az 1574-ben kiadott tíz énekből viszont nyolc világi és kettő vallásos témájú, s a világiak között már nemcsak történeti énekek, hanem regényes históriák is vannak. Az 1574. évi kiadványai sorában jelenik meg nyomtatásban először Istvánffy: *Voltér és Grizeldisze*, Ráskai Gáspár: *Vitéz Franciskója* és Valkai András: *Bánk bánja*. A nyomtatott irodalom magasabb régióiba tehát Komlós tör utat a históriás énekek valamennyi válfaja számára.

Komlósnak egyébként kiadási formája is egészen új a históriás énekek terjesztésének történetében. Az eddigi kiadványok, a Tinódi-krónika és a *Hoffgreff-énekeskönyv* is a konzervatív könyvkiadási eljárás szerint vaskos gyűjtőköteteként jelentek meg. Mindkét munka rendeltetésének és céljának is — amint már erről fentebb szó volt — ez a gyűjteményes forma felelt meg. Komlós azonban a históriás énekeket nem világi vagy egyházi megrendelőknek, nem is az országos politika szempontjából vagy az egyházi szolgálat céljára nyomtatta ki, hanem mert a maga és munkatársai megélhetését akarta általuk biztosítani. Az énekeket vastag kötetekbe foglalva nyilván nehezebb lett volna eladni, mint darabonként fizetes kiadvány formájában. Így olcsóbban, gyorsabban és többet lehetett árusítani belőlük. Hogy Komlós a históriás énekeket fizetes vállalkozás formájában kezdte terjesztetni — ami egyébként a műfaj jellegének is jobban megfelelt —, amögött a kispénzű egyéni olvasók számának növekedését sejthetjük. S hogy Komlós számítása helyes volt, az kitetszik abból is, hogy utánna minden nyomdász az ő fizetes kiadási formáját követte, ha históriás éneket adott ki.

E tekintetben öreg napjaira még Heltai is tőle tanult. Báthory cenzúra-rendelete után (1571. szeptember) Heltai, unitárius meggyőződésének megfelelő vallásos munkákat nem adhatott ki többé. Részben tehát kényszerűségből ekkor kezdett újra történelmi témákkal foglalkozni. Történeti érdeklődése ugyan humanista műveltségének folyománya volt, amelynek Bonfini-kiadásával (1565) már korábban is tanújelét adta, de egy történeti kiadványsorozat átfogóbb tervével csak 1571 után kezdett el foglalkozni.³² Ennek legfontosabb, központi része egy a hazai történetet magyar nyelven összefoglaló prózai munka volt. Bonfini latin nyelvű magyar históriája alapján Heltai, úgy látszik, 1574 elejére el is készítette magyar krónikáját. A mű nem fordítás, hanem Bonfini nyomán készült szabad átdolgozás, amely Brodarics István és Zsámboki János munkáinak felhasználásával a mohácsi vélszig adja elő a magyar történelmi eseményeket. Tervezett második része, amely az 1526 utáni történet összefoglalása lett volna, valamint az ugyan-csak tervbe vett világkrónika, Heltai 1574 nyarának végén bekövetkezett halála miatt már nem valósulhatott meg. A mű első részét azonban, a *Chronica az magyaroknak dolgairól*-t Heltai özvegye 1575 elején megjelentette.

A nagy mű, a magyar krónika nyomdai előkészítése közben vetődhetett fel Heltaiban az a gondolat, hogy a prózában írt magyar történet kiadása előtt hazai történeti tárgyú históriás énekekből oly válogatott gyűjteményt jelentessen meg, amely alkalmas arra, hogy előkészítse a közönséget, és érdeklődést ébresszen benne a teljes magyar történet megismerése iránt. Ez az ötlet annál csábítóbb lehetett számára, mert bizonyára tudomása volt Komlós históriás ének-kiadványairól, hiszen a *Cancionalé*hoz a Komlósnál megjelent históriák egynémelyikének szövegét fel is használta, s maga is jó üzletet remélt a saját vállalkozásától. Kísérletképpen már 1573 végén kiadta egy helybeli szerzőnek, Valkai András cancelláriai tisztviselőnek három idegen történeti tárgyú históriás énekét egy kötetben. Próbálkozása azonban nem járhatott valami nagy sikerrel, mert a megmaradt példányokat az eredeti 1573-as évjelzésű címlappal, az 1574-ben megjelent *Cancionale* végéhez fűzve igyekezett értékesíteni.

A *Cancionalé*val Heltai tulajdonképpen a históriás énekek régi gyűjteményes kiadási formáját folytatja. Terveinek eszmei szempontból ez felelt meg. Üzleti érdekei viszont arra ösztönözték, hogy Komlós módszerét kövesse, és kisebb füzetekben is hozzáférhetővé tegye az énekeket közönsége számára. Ezért a *Cancionalé*ban a legtöbb éneket külön címlappal és öt részben, ötször újrakezdődő ívjelzéssel szedette. Ez az öt rész — talán a Görcsöni csonkán maradt *Mátyás-históriája* kivételével — bizonyosan külön is forgalomba került. De az sem lehetetlen, hogy minden címlappal szedett éneket egyenként is árusítottak.³³

Feltűnő, hogy Heltai a *Cancionale* elé írt ajánlásában a két korábbi históriás énekeskönyvre, a Tinódi- és Hoffgreff-kiadványra még célzást sem tett, holott például Tinódi énekeinek jórészt a *Cancionalé*ban közzétette, igaz, hogy helyenként jelentős változtatásokkal. A gyűjteményt így vezeti be: „Voltam e szándékba, hogy kinyomtatnám a bibliabeli szent istóriáknak szép éneket, és a sóltároknek rend szerént való psalmusit mellyeket sok jámborok szörzettenek szép nótákra és versekre. De isten ő szent felsége nem engedte eddig, hogy az én jó szándékomat véghöz vihitem volna, kiváltképpen mostan. Ezokáért elővettem az históriás énekeket a régi magyar királyokról és azok közül egy nyihányat megnyomtatam egyéb szép históriákkal egyetembe...”³⁴

E nyilatkozat első része félreérthetetlenül a Báthory-féle cenzúra-rendelet ellen szóló panasz. Második fele viszont olyan szűkszavú megjegyzés a *Cancionale* tartalmi összeállításáról, hogy ebből még csak sejtenünk sem lehet, milyen énekkészletből válogathatott egyáltalán Heltai?

Az 1574 előtt szerzett és ránk maradt történeti históriás énekekből viszont arra következtethetünk, hogy a *Cancionale*ban kiadottakon kívül

alig akad hat-nyolc ének, amelyből Heltai válogathatott volna, de ezeknek is nagyobb része az ő gyűjteményének keretébe nehezen lett volna beilleszthető.³⁵ Heltai, úgy látszik, a magyar történelem kiemelkedőbb szakaszairól, eseményeiről írt minden jelentősebb éneket felvett a *Cancionale*-ba. Jellemző azonban, hogy a protestáns históriás énekszerzők a magyar múltból kiket, milyen eseményeket énekeltek meg. Negyven-ötven évvel korábban még a középkori szenteket, a lovagkirályokat tekintették követendő ideálnak, hősi mintaképnek. A reformáció hiveivé szegődött históriás énekszerzők példát, lelkesítő erőt már nem belőlük merítették, nem róluk szereztek éneket. Okulásul a tatárjárás eseményeit idézték, s a törökverő Hunyadi János, Kinizsi Pál és Mátyás király volt az ideáljuk. A reformációnak ez a múltszemlélete a középkorival szemben merőben új volt, de alapjában a hazai reneszánsz nemesi nacionalizmusának politikai nézeteiből táplálkozott, illetőleg ezeknek és a reformáció vallási eszméinek ötvözetéből alakult ki. Heltai tehát már eleve bizonyos mértékig egy politikai és vallási szempontból tematikailag meghatározott énekkészletből válogathatott.

A *Cancionale* elején álló s Heltai által összeállított tartalomjegyzék szerint a kiadvány húsz éneket foglal magába. Heltai azonban egyes énekeket nem címük szerint vett fel az énekek lajstromába, hanem tartalmuk szerint több részre bontva. Valójában a következő tizennégy ének található a *Cancionale*-ban:

1. Temesvári János: *Béla királyról és a tatárokról szóló história.* (A lajstromban az 1. számú ének.)

2. Tinódi Sebestyén: *Zsigmond király és császár krónikája.* (A lajstrom 2. számú éneke.)

3. Valkai András: *Bánk bán históriája.* (A lajstrom 3. számú éneke.)

4. Nagybáncsai Mátyás: *Hunyadi János históriája.* (A lajstrom 4. számú éneke.)

5. Göresöni Ambrus: *Mátyás király históriája.* (A lajstrom 5. és 6. számú éneke.)

6. Temesvári István: *A kenyérmezei diadalról szóló história.* (A lajstrom 7. számú éneke.)

7. Tinódi Sebestyén: *Erdéli história.* I—V. rész. (Az I. rész a lajstrom 8. számú éneke; a II. rész a lajstrom 9. számú éneke; a III—V. rész a lajstrom 10—13. számú éneke.)

8. Tinódi Sebestyén: *Temesvárnak veszéséről.* (A lajstrom 14. számú éneke. Heltai tárgyi szempontból helyezte a lajstromban egymás után Temesvár két ostromáról szóló részeket, holott a másodikról szóló ének a kötetben nem közvetlenül az *Erdéli história*, hanem amint erre Heltai az ívjelzéssel utal is, a *Szegedi veszedelemről* szóló ének után következik az M_4 levélen.)

9. Tinódi Sebestyén: *A szegedi veszedelemről.* (A lajstrom 15. számú éneke. A kötetben megelőzi az előző pontban említett *Temesvár veszéséről* szóló éneket. Heltai helyesen jelzi a kötetbeli helyét az L_2 levélen.)

10. Tinódi Sebestyén: *Budai Ali basa históriája.* (A lajstrom 16—17. számú éneke.)

11. Tinódi Sebestyén: *Eger vár viadaljáról való ének.* I—IV. rész. (A lajstrom 18. számú éneke.)

12. Valkai András: *Hariadenus tengeri tolvaj históriája.* (A lajstrom 19. számú éneke.)

13. Valkai András: *Károly császár hadakozása Afrikában.* (A lajstrom 19. számú éneke.)

14. Valkai András: *János pap-császár birodalma.* (A lajstrom 20. számú éneke.)³⁶

Az énekek a három utolsó kivételével magyar történelmi eseményeket adnak elő. Heltai, a lajstrom szerint, az egy *Bánk bán históriáját* kivéve,

helyes időrendi egymásutánban közli a történeteket. A *Cancionalét* valószínűleg nem akarta regényes historiával kezdeni, ezért szorult le a *Bánk bán* az időrend szerint öt megillető első helyről a harmadikra. A kötetnek ugyanis Heltai határozott törökellenes tendenciát szánt, ami nyilvánvaló abból is, hogy az énekek között mindössze kettő-három van (*Bánk bán*, *Zsigmond király históriája*, *János pap-császár birodalma*), amelynek nem a török a fő témája, bár ezekben is kivétel nélkül találhatók rájuk vonatkozatható tanulságok és figyelmeztetések, s tanácsok és buzdítások a velük szemben való magatartásra. Törökellenes irányzatosságában a *Cancionale* Tinódi *Cronicájának* egyenes folytatása, hiszen Heltai átvette énekeskönyvébe Tinódi történeti értékű historiáinak javát, sőt a hazai múlt és világtörténelem nagy példáival ennek a tendenciának a jelentőségét és erejét még növelte is.

A *Cancionale* elején álló lajstromban az énekek rendje az általam megvizsgált teljes példányok mindegyikében egy helyen eltér azoknak a kötetbeli valóságos sorrendjétől. Görcsöni Ambrus: *Mátyás királyról szóló históriájának* szövege ugyanis nem a lajstrom szerint megadott helyén, Nagybáncsai: *Hunyadi históriája* és Temesvári Istvánnak *A kenyérmezei diadalról* szóló éneke közé van helyezve, hanem a magyar történeti tárgyú énekek végén, Tinódi: *Eger vár viadaljáról* és Valkai: *Hariadenusról* szóló éneke között foglal helyet. Görcsöni: *Mátyás históriája*, véleményem szerint nem véletlenül, hanem kényszerűségből került a kötet 1574-ben nyomtatott részének legvégére.³⁷ Az utána következő három Valkai-féle éneket, mint már említettem, az előző évi kiadás megmaradt példányaiból fűzték a *Cancionaléhoz*.

Görcsöni éneke a *Cancionale* valamennyi példányában csonkán jelent meg. Szövege a G ív utolsó lapján „Nagyon” őrszóval szakad meg. Ha a *Cancionalébeli* szöveget összevetjük a korábbi Komlós-féle kiadás szövegével, akkor kitűnik, hogy a *Cancionaléből* Görcsöni énekének mindössze három utolsó verse hiányzik. Miért nem szedték ki a Heltai-nyomdában ezt a három utolsó versszakot? Erre akkor deríthető fény, ha ismerjük, hogy Heltai miképpen használta fel Görcsöni énekének szövegét.

Heltai a Hunyadiak históriáját, úgy látszik, teljes egészében szerette volna a *Cancionaléban* közzétenni. Hunyadi János történetét Nagybáncsai Mátyás hiánytalanul feldolgozta. Ezt Heltai a saját felfogásának megfelelően részben javította, átírta, és a Hunyadi János származásáról szóló regényes történettel kiegészítette.³⁸ Ennek az első éneknek átdolgozásával Heltai el is készült. Görcsöni Mátyás históriája azonban több gondot okozott Heltainak. Görcsöni éneke — amint ez a Komlós-féle kiadásból kitűnik — eredetileg sem tartalmazta Mátyás király egész élettörténetét, hanem az a királynak Bécsbe történt győzelmes bevonulásával végződött. A *Cancionaléban* viszont az ének címében azt olvassuk, hogy „Históriás ének az felséges nagy fejedelemtől, az Mátyás királyról, ennek eredetiről életiről, jeles cselekedeteiről és vitézségéről, végre az ő ez világból való kimulásáról.” A címből nyilvánvaló, hogy Heltai a teljes Mátyás-életrajz kiadására készült. Minthogy azonban Görcsöni históriájából az utolsó évek története hiányzott, Heltai bizonyára maga akarta azzal az éneket kiegészíteni, amint ezt megtette Nagybáncsai énekével is, amelybe egy egész fejezetet iktatott Hunyadi János származásáról és ifjúságáról. A *Mátyás-história* befejezése azonban elmaradt, aminek alig lehetett más oka, mint Heltai 1574 nyarának végén bekövetkezett halála. Arra még volt ideje, hogy Görcsöni szövegét átdolgozza, elhagyja belőle a Nagybáncsai énekével párhuzamos fejezeteket, s az így átírt szöveget — a három utolsó versszak híján, mert ez már új ívre került volna — kinyomtassa azzal a szándékkal, hogy amint elkészül a *Mátyás-história* befejezésével, folytatni fogja a nyomtatást, mégpedig azzal a három versszakkal, amellyel az megszakadt.³⁹ A *Mátyás-história* azonban a *Cancionaléban* már végleg

csonka maradt, annak befejezését csak 1576-ban írta meg Bogáti Fazekas Miklós Heltai özvegyének felszólítására.⁴⁰

A *Cancionaléban* Göröcsöni szövegének végéről hiányzó három versszakot nyilván azért nem látták érdemesnek külön lapon pótlólag kinyomtatni, mert tartalmilag lényegeset, újat már úgy sem mondott.

Göröcsöni éneke így maradt csonkán, s nyilván csonkasága miatt szándékosan nem az énekek lajstroma szerint kijelölt s a történeti időrend szerint megillető helyére, hanem a magyar históriák végére került a *Cancionale* valamennyi példányában.

Már Nagybáncsai és Göröcsöni énekeinek átdolgozása, kiegészítése is elárulja, hogy Heltai nem egyszerűen csak közlője, kinyomtatója a *Cancionaléban* összegyűjtött énekeknek. Eddig is közsímet volt, hogy egyes énekeket átírt, megtoldott, „tönkretett”, „kiforgatott eredeti mivoltukból”, s hogy eme „önkéntes” változtatásai miatt Szilády Áron s az ő nyomán irodalomtörténetírásunk Heltait ugyancsak elmarasztalta.⁴¹ Való igaz, hogy a szövegvizsgálat szigorú álláspontjáról átdolgozásai — ha egy-egy éneket csak önmagában vizsgálunk — önkénykedés-ként hatnak, ha azonban a *Cancionale* egészét tekintjük, világosan kibontakozik előttünk, hogy ez a kiadvány tulajdonképpen egy egyetemes szerkesztői elvek szerint megkomponált mű. A különböző szerzők heterogén énekanyagából Heltai igen határozott protestáns történet-szemlélettel megszerkesztett énekgyűjteményt állított össze. A saját meggyőződését, történetfelfogását vizsgolt az idegen énekekben csak úgy juttathatta kifejezésre, ha azokban átír, elhagy vagy betold egyes részleteket. Aktualitásukat veszített megjegyzések elhagyása, kisebb stílári vagy értelmező javítások kivétel nélkül minden énekek előfordulnak, mégpedig helyenként olyan sűrűn, hogy szinte alig akad versszak, amely érintetlen maradt volna. Terjedelmesebb tárgyi jellegű betoldás a Nagybáncsai énekébe iktatott Hunyadi János származásáról és ifjúságáról szóló fejezet és a Göröcsöni *Mátyás-históriájának* el nem készült befejezésén kívül még a Tinódi *Erdéli históriájába* iktatott részlet Szapolyai János megmérgezéséről és haláláról. Igen jelentősek azonban a kisebb, egy-két szakaszra terjedő megjegyzései, az eseményekhez fűzött reflexiói is. Különösen a felekezeti álláspontját határozott nyíltsággal soha ki nem fejező Tinódi énekeit igyekezett félreérthetetlenül protestáns szemléletű művekké formálni. Így *Zsigmond király krónikájában*, amikor a konstanzi zsinaton az álnokul kivégzett „husztok”, azaz husziták máglyára küldött vezérééről Hus Jánosról van szó, Heltai a következő két versszak közbeszúrásával elezi ki saját protestáns felfogását:

Királyt pápa hitszegésből ódozá,
Tetszék királynak igen jól járt volna,
De isten szerencsáját sárba nyomá,
Mert azután mind nagyobb szégyent valla.

Zsigmond példája mind a nagy uraknak,
Hogy ne higgyenek római pápának,
Mert haszontalan mind ő ódozása,
Hamis hitet követ, örök kárvallása.

Hogy a hamis hitet követő pápa feloldozása mitsem ér, s a bűnösre könyörtelenül lesújt a büntetés, arra Heltai éppen Zsigmond király és császár balszerencsében találta meg a legközelebb álló történelmi példát, mert attól kezdve, hogy Hus Jánost és Prágai Jeromost, a csehiek prédikátorait megégettette, minden dolga visszajára fordult, és isten átka volt rajta. Heltai a cseh reformátorok ellen forduló király bűnhődését a *Chronica a magyaroknak dolgairól* című történeti művében, amely a *Cancionale* szerkesztésekor

már készen volt, részletesebben kifejtette, de nem mulaszthatta el, hogy legalább két versszakban a *Cancionaléban* is figyelmeztessen rá: gonoszra fordul a szerencséje annak, aki a reformátorok ellen támad.⁴²

Nyilván a személyes élmény, a keserű visszaemlékezés iratta vele azt a négy sort, amelyet Tinódi másik énekébe a Fráter György meggyilkolásán örvendő versszakok közé szőtt be:

Kolozsváriak nyughatatlanok miatta,
Csépli, rója, kergeti és nyomorgatja,
Bünes csak Krisztusnak evangélioma,
Ezért szegény prédikátorok faggatja.⁴³

Fráter György szörnyű vége is az igaz hitet terjesztő prédikátorok és az ő tanításait követő polgárok nyomorgatásáért következett be. Heltainak érthető módon nem az fájt, amit az uraktól harácsoltt össze a barát, hanem amit a reformáció terjesztéséért a kolozsvári polgárokból büntetéképpen cséplelt ki, vagy adóban rótt rájuk. A reformációt pártoló polgárok üldözése és nehéz sorsa miatt emelt vádat Fráter György ellen. Heltai a prédikátor és a polgár szemszögéből ítéli meg a történelmi eseményeket. Az új polgári színezetű protestáns történetiszemlélet, amely látszólag az uralkodó feudális társadalmi felfogással összhangban, először a magyar múlt egészére vonatkozólag Heltai magyar krónikájában nyilatkozott meg, nyomaiban már a *Cancionaléban* is fellelhető. Ez a szemlélet nem az ellentétek kiélezésére törekedett, inkább a feudális felfogással egyetértésben, de mindenkor a polgári érdekek szempontjából ítélte meg az eseményeket, s polgári célok szolgálatában fogalmazta meg a történelmi tanulságokat. A protestáns vallási érdekek természetesen a prédikátor-polgár Heltai szemében mindig a polgári érdekekkel azonosultak. Míg Tinódi a budai Ali basa által 1552-ben elfoglalt várak miatt az országot ért nagy kárvalláson kesereg, addig Heltai egy külön strófában arra figyelmeztet, hogy a végvárak elvesztésében isten büntetését látja:

De nem lón csoda váraknak elvesztése,
Mert ezekből lón szent ígének üldése,
Ezért bosszut álla rajtok, kézbe adá,
És ellenségit lábai alá nyomá.⁴⁴

Íme a tanulság: ellenség kezére adja az úr mindazokat, akik a szent ígét hirdető prédikátor-polgárokat üldözik.

Amint e közbeiktatott részletek mutatják, Heltai a *Cancionale* énekeit saját meggyőződéséhez igazította, s már ebben az énekeskönyvben — amennyiben erre a magyar múlt eseményeiből összehordott szemelvények lehetőséget adtak — igyekezett egységes koncepciójú nagy történelmi munkájának, posthumus művének, a magyar krónikának szelleméből nemcsak valamit megsejttetni, hanem annak lényegét valóban érzékeltetni is.

A *Cancionale* 1574 őszének elején jelenhetett meg. Nyomdai munkálatait még Heltai irányította, az impresszumban is az ő neve szerepel. De elkészülni már nem tudott a kötet, Görcsöni éneke befejezetlen maradt, s az énekeskönyv csonkán jelent meg Heltai halála után. A *Cancionaléval* párhuzamosan, még Heltai életében megkezdődtek a magyar krónika ki-nyomtatásának előkészületei is. Erre vall a műhöz készített Mátyás királyt ábrázoló fametszet, amelyen az 1574-es évszám olvasható. A kötet nyomtatását azonban nagyobb részt már Heltai özvegye végeztette el, s a XVI század legnagyobb jelentőségű történelmi munkája, első teljes magyar nyelvű történelmünk, 1575 első negyedében Heltai Gáspárné kiadványaként hagyta el a nyomdát.

Heltai magyar krónikája és az azt előkészítő *Cancionale*, e két mű volt a polgári felfogás irányába mutató protestáns történelemszemlélet leg-pregnánsabb XVI. századi kifejezője.

Mindkét könyv századokon át a sokat forgatott munkák közé tartozott. A *Cancionale*ből ma mindössze három teljes, többé-kevésbé ép példány ismeretes: 1. az Országos Széchényi Könyvtárban Jókai Mór hagyatékából; 2. a Ráday-Könyvtárban (Budapest); 3. a kolozsvári egyetemi könyvtárban. Csonka, de kézírással kiegészített példányát őrzi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a marosvásárhelyi Bolyai Könyvtár. Ezekon kívül a *Cancionale* töredékei, illetőleg egyes énekeinek példányai több hazai és külföldi könyvtárban is megtalálhatók. Faksimilelkiadásunk az Országos Széchényi Könyvtár Jókai-példányának felhasználásával készült.

JEGYZETEK

1. A *Cancionalról* eddig részletesebben a következők írtak: Szabó Károly: RMK I, 112. — Szilinszky Mihály: *Heltai Gáspár történelmi művei*. Bpesti Szemle 1883. évf. 36. köt. 5—7. — Borbély István: *Heltai Gáspár*. Bp. 1907. 72. — Szilády Áron: RMKT III. 385—387. és IV. 273—278. — Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 386.
2. A *historiás ének-műfajról* ld. Erdélyi Pál: *A XVI. és XVII. századi magyar historiás énekek*. Nagy, Könyvszemle 1886. évf. 119—179. — Szabolcsi Bence: *A XVI. századi magyar historiás énekek és zenéjük*. ITK 1931. évf. 285—302., 423—444. — Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp. 1958. RMDT. I. — Klaniczay Tibor: *Renesszánsz és barokk*. Bp. 1961.
3. Bornemisza Péter: *Másik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanuságoknak*. Sempte, 1574. 99. — RMK I. 115.
4. Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban*. Pest, 1864. című középiskolai tankönyve terjeszti el a *historiás ének* — *széphistoria* — *bibliai historia* tartalmi csoportok helytelen elnevezését.
5. Acsády Ignác: *Tinódi Sebestyén*. Bpesti Szemle 1899. évf. 97. köt. 1—24., 181—213. — Szilinszky Mihály: *A magyar nemzeti történetírás kezdete*. Századok, 1878. évf. 767—789.
6. Phillipio Beroaldo olasz humanista *Gismunda és Gisquardus* regényes historiájához pl. ezt a megjegyzést fűzi: Argumentum cuius carminis, myticum, id est fabulosum est, veri tamen simile, quia res geri potuit. (A vers tartalma mítosz, azaz mese szerű, de hasonló az igazhoz, mert megtörténhetett.) Vö. Erdélyi Pál: i. m. 142.
7. RMDT. I. 94—108.
8. Takács Lajos: *Historiások — historiák*. Bp. 1958.
9. Az 1567. évi debreceni hitvallásból. Vö. Kis Áron: *A XVI-dik században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 546. 5. pont.
10. A *Hoffgreff-énekeskönyv* töredékesen fennmaradt példányai huszonöt ének szövegét őrizték meg. RMK. I. 348.
11. Bornemisza Péter: *Énekek három rendbe*. Detrekő, 1582. — RMK. I. 105.
12. Egyháztörténeti témák: Töke Ferenc: *Spira Ferenc doktor historiája*. (1553); Sztáray Mihály: *Athanázus püspök historiája*. (1557); és Sztáray Mihály: *Cranmerus Tamás érsek historiája* (1560). — A négy Újszövetségből vett téma: Baranyai Pál: *A tékozló fiúról* (1545); Erdélyi Máté: *Szent János baptista* (1560) és Erdélyi Máté: *Szent István haláláról* (1560 körül).
13. A legkorábbi énekek: Farkas András: *A zsidó és magyar nemzetről* (1538); Istvánffy Pál: *Voltér és Grizeldisz* (1539); Tinódi Sebestyén: *Jázon és Medea* (1538—40 között).
14. Mészöly Gedeon: *Tinódi Sebestyén*. Nagykörs 1906. — Dézsi Lajos: *Tinódi Sebestyén*. Bp. 1912. — Horváth János: i. m. — Szabolcsi Bence: *A magyar zene évszázadai*. Bp. 1959. — Klaniczay Tibor: i. m.
15. A magyar múlt eseményeinek historiás énekekben való feldolgozására az indítékot részben Székely István világhírnévként adhatta (Megjelent 1559-ben), Nagyáncsai Hunyadiól szóló éneke is Székely világhírnévként nyomán készült.
16. Székely István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakko 1559. A kísérőtanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta Gerézdi Rabán. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. (Bibliotheca Hungarica Antiqua. III.) Ld. Gerézdi kísérőtanulmányának 8. lapját.
17. Tinódi Sebestyén: *Cronica*. Kolozsvár 1554. A kísérő tanulmányt írta Bóta László. A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1959. Akadémiai Kiadó. (Bibliotheca Hungarica Antiqua II.)
18. Tinódi: *Cronica*. aa²⁸ lapján.
19. RMK. I. 348.
20. Ez a tényeknek ellentmondó feltevés Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. (Bp. 1931. 78—79.) című munkája révén terjedt el.
21. A Heltai-féle nyomdai helyesírás legfőbb jellemzője 1553 végéig, hogy a cs hang jele következetesen *ch*, a c hangé pedig *tz*. Amikor Hoffgreff egyedül vezeti a nyomdát (1554—58), a cs jele vegyesen *ch*, *chi*, *chy* : a c-t pedig hol *tz*-vel, hol pedig *cz*-vel szedik. 1559-től kezdve, amint az elhalt Hoffgreff helyett újra Heltai veszi át a nyomdát, ismét az 1553-ig alkalmazott helyesírást követik, majd Heltai 1559-ben megújítja helyesírási rendszerét és 1560-tól a *cs*-t következetesen *cz*-vel (*k* hang előtt *ts*-sel), a *c*-t pedig következetesen *tz*-vel (szó elején *c*-vel) jelöli.
22. Soltész Zoltán: *A magyarországi könyvnyomtatás a XVI. században*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 54.
23. A szász Hoffgreff, aki még a magyar kiadványokban is németesen György Hoffgreffnek írta a nevét, magyar nyelvű kiadványainak szerkesztésével aligha foglalkozott. Egyébként, hogy Hoffgreff nem volt nyomdász-mester, mint ahogyan eddig általában hitték, hanem tőkés vállalkozó,

mint maga Heltai is, ez a legújabbban feltárt adatokból nyilvánvaló. Ld. Pirnát Antal—Végh Ferenc: *Új adatok Heltai Gáspárról*. ITK. 1956. évf. — Végh Ferenc: *Hoffgreff György életéhez*. Magy. Könyvszemle, 1957. évf. — Jakó Zsigmond: *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdetéhez*. Magy. Könyvszemle, 1961. évf.

24. A sort Huszár Gál 1558-ban Magyaróvárott kinyomtatott prédikációi nyitják meg. (RMK. I. 36.), majd ezt követik az 1560-as évektől Melius Péter, Károli Gáspár, Dávid Ferenc, Basilius István, Csázmai István, Czeglédi György, Károli Péter, Sasvári Gergely, Bornemisza Péter és mások írásai.

25. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp. 1904. I. 232—233. Bod Péter nyomán idézi Csáky Mihály kancellár 1570. február 15-én kelt rendelkezését Melius Péterhez.

26. *Székely Oklevéltár* IV. 18—19.

27. Waldapfel József: *Heltai Gáspár és a magyar Poncianus*. ITK. 1938. évf. 125—127.

28. Komlós nyomdász-tevékenységére vonatkozó adatokat ld. RMK. I—II. — Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. — Gulyás Pál: i. m. 153—158.

29. Az utolsó keltezett, Komlós nevével ellátott kiadvány Melius négy éneke (RMK. I. 78.) 1570 áprilisában jelent meg. Ez után vagy névtelenül, vagy eleinte inkább nevének ellatinított alakjával jelenteti meg nyomtatványait, mint a *Confessio Szengeriana* (1570 július) címlapján olvasható: *Excusa ab Andrea Lupino* és a nyírbátori zsinat latin nyelvű meghívóján: *Excudebat Andreas Lupulus*. Ez utóbbi János Zsigmond halála (1571. március) után, de Báthory István újabb cenzúra-rendelete előtt (1571. szeptember 17.) jelent meg. Nemcsak latin, hanem magyar nyelvű kiadványán, az év feltüntetésé nélkül kiadott Sztárai Mihály: *Athanáziusz históriáján* (RMK. I. 337) is az Andreas Lupulus nevet használja. Szentháromság-hite miatt az arianusoktól üldözött, de végülis győzedelmeskedő Athanáziusz történetének aktuális vonatkozása is volt Melius személyét illetően, aki az unitárius János Zsigmond előtt ugyancsak szentháromság-hite miatt kegyvesztetté lett. Sztárai históriás-énekének kiadása éppen 1570-ben volt időzerű, de János Zsigmond cenzúra-rendelete miatt ugyanakkor a megjelenés évének elhallgatása indokolt is. Kanyaró Ferencnek az a feltevése, hogy Komlós 1570 nyaratól 1571 nyaráig Váradra költözött volna (Magy. Könyvszemle, 1906. évf. 306.), alig valószínű. Sokkal hihetőbb, hogy Sasvári Gergely városi szakramentárius prédikátor művét (RMK. I. 83.) Debrecenben nyomtatta ki, de a cenzúra-rendelet miatt Komlós saját nevét elhallgatta, s megjelenési helyként megtévesztésül Váradot tüntette fel.

30. Komlós keltezett históriás énekkiadványai: Sztárai Mihály: *Athanáziusz históriája* (RMK. I. 337.); Névtelen szerző: *Abigail históriája* (RMK. I. 323.); Erdélyi Máté: *Szent János baptista históriája* (RMK. I. 328.); Torkos János: *Absolon históriája* (RMK. I. 338.); Bornemisza Péter: *Szent János látásáról* (RMK. I. 325); Ilosvai Selymes Péter: *Plotomus históriája* (RMK. I. 334.); Göröcsnői Ambrus: *Mátyás király históriája* (RMK. I. 331. Szabó Károly leírása téves!) és Névtelen szerző: *Turi György haláláról* (RMK. I. 339.).

31. Komlós keltezett históriás énekkiadványai: RMK. I. 101., 102., 103 (a M. Tud. Akadémia könyvtárában őrzött, egyetlen címlaptalan példány nem lehet az 1574-ből való kiadással azonos, mert e példányban még a jellegzetes fordított [S-alakú] Z-t találjuk, melyet Komlós utóljára 1570-ben megjelentetett nyomtatványaiban használt, tehát az Akadémia példánya egy korábbi, 1569—70-ben készült Komlós-kiadvány lehet.), 105., 105., 107., 108., 109., 110. és 111. — Bizonytalan hiteű Komlós-kiadványok: RMK. I. 73. és 104.

32. Heltai már a Bonfini-kiadás idején tervbevette egy magyar krónika kiadását, mert Szikszai Fabricius Balázsnak a Bonfini-kiadáshoz írt előszavában azt olvassuk: „Ha a kiadás szerzője (Heltai) azt tapasztalja, hogy fáradsága nem hiábavaló, hozzáfog, hogy a magyar történetből a kezdetektől Mátyás király koráig terjedő kivonatot készítsen, amelyből az egész hazai történetet, lehetőleg egy kötetben összevonva és a legnevezetesebb eseményeket kiválogatva mindenki könnyen megismerhesse” (RMK II. 97.).

33. Gulyás Pál: i. m. 91. lapján a *Cancionáléról* ezt írja: „Heltai ezen nagy írodalomtörténeti jelentőséggel bíró kiadványa tipográfiai kiállítás dolgában nem tartozik a nyomda legkiválóbb termékei sorába. Nyomása egyetlen, díszítéssel szegényes, látszik, hogy sebbel-lobbal ütötték össze, hogy minél előbb eláraszzák vele a könyvpiacot. Heltai nem állja pl. kétszer is leadni a Tinódi címéret ábrázoló fametszetet; egyszer a Temesvári István históriás éneke, egyszer meg Tinódi Croniciájának rövidített szövege végén; dallamokat pedig csupán Tinódi műveihez közöl, újra lenyomatva a *Cronicához* készült nyolc fametszetű hangjegyet”. — A *Cancionale* kevéssé gondos nyomat kiállításának talán Heltai hanyatló ereje és halála is oka lehetett. Egyébként a betűk is elég kopottak. Maga a típus még mindig ugyanaz, mint amellyel 1550-ben a *Ritus-t* (RMK. II. 47.) szedette Hoffgreff. Gulyás ugyanis téved, amikor azt állítja, (i. m. 84.) hogy Heltai az *Ujtestamentum* (RMK; I. 51.) nyomtatásához 1561-ben új betűket, „igen elegáns, az ún. Elzevir-típusokhoz hasonló gömbölyű antikvát” szerzett be. A mikroszkóppal történt vizsgálatok és mérések Gulyásnak ezt a tetszetséges feltevését nem igazolják. Őt, úgy látszik, az tévesztette meg, hogy Heltai az általa éppen ez idő tájt megreformált saját nyomdai helyesírásához (ld. a 231. jegyzetet) bizonyos ékezetes nagy és kis betűket, valamint pl. az eddig két betűből szedett β-t egy dűera metzsvé, ligaturaként, újonnan elkészíttette, és az egész betűkészletet a birtokában levő matricákról újra öntette. Innen ered, hogy az *Ujtestamentum* „eles nyomása” új típus alkalmazásának látszatát kelti. Gulyás téves nézetét újabbban Jakó Zsigmond is átvette (Magy. Könyvszemle 1961. évf. 291.), s egyik bizonyítékát látja benne annak, hogy Heltai ez időben nagy kiadói tervekét forgatott a fejeben. Heltai valóban százanadnak legügyesebb magyar kiadója volt, aki okosan gazdálkodott, s nem dobálta ki pénzét indokolatlanul külföldről beszerzendő új betűkészlet matricáinak vásárlására. Mi szüksége lett volna erre? Mikor a *Ritus* igazán elegáns s akkoriban legmodernebb típusú betűit (Bécs és Krakkó nyomdáiban is csak ekkor és elvétve tűnnek fel hozzá hasonló szépségű betűk) egyes jelekkel csupán meg kellett újítani és újra öntetnie. A típusokon mikroszkóppal végzett mérések éppen arra az eredményre vezettek, hogy 1550—75-ig, tehát Heltai haláláig a nyomda egyetlen új antikva betűkészletet sem szerzett be. E negyedszázad alatt legfeljebb egyes jelekkel kiegészítették, és időnként újra öntötték a betűket. Így történt, hogy a *Cancionale* is még a *Ritus* megújított típusával jelent meg.

34. A *Cancionale* címlevelének verzőjára nyomtatott ajánlásból.

35. A fennmaradt 1574-ig szerzett, de a *Cancionale*-ban ki nem adott történeti énekek: Töke Ferenc: *Sziget ostroma* (1556.); Szendrői Névtelen: *Szilágyi és Hajmási* (1561.); Névtelen szerző: *Szigetvárnak vesztéséről* (1566.); Valkai András: *Magyar királyoknak eredetéről* (1567.); Nikolsburg, Névtelen: *A kenyérmesei diadalról* (1568.); Semptei Névtelen: *Béla királyról és Bankó leányáról* (1570.); Csanádi Demeter: *János Zsigmond élete* (1571.); Névtelen szerző: *Tári György haláláról* (1571.).

36. A *Cancionale* szerzői: Temesvári János deák, a XVI. század utolsó harmadában Belső Szolnok megye notáriusa, majd Dés város bírja. RMTK. VIII. 178—200., 468—469; Szabó T. Attila: *Adatok Temesvári János deák oklevelezéséhez*. MNY. 1961. évf. 98—103. és un.; *Temesvári János deák*. NyIRKözl. II. 97—120. — Tinódi Sebestyén-re vonatkozó irodalmat ld. a 14. és 17. sz. jegyzetben. — Heltai felhasználva a Tinódi Croniciájához készült régi kotta-metszeteket, azoknak egy részét a *Cancionale*-ban Tinódi szövegeihez lenyomatta, de két helyen felcserélte a Tinódi-krónika dallamait. Az *Erdéli história* elejére a *Kapitány György bajviadalának* dallamát, az *Egervár viadalának* második részéhez pedig a *Török János vitézségéről* szülő ének dallamát nyomtatta le. Az *Erdéli história* ötödik részéhez tartozó külön dallamot viszont elhagyta. A Tinódi-krónikától való eltérések oka nyilván az volt, hogy az eredeti dúcok egy része vagy tönkrement, vagy elkallódott a két kiadvány megjelenése között eltelt húsz esztendő folyamán. — Valkai András az erdélyi kancellária tisztviselője, az ítéltábla ülnöke, 1587 első felében vagy 1586-ban halt meg. *Bánk bán históriáját* 1567-ben még János Zsigmond életében írta, s nem 1573-ban, mint a *Cancionale* szövegében olvassuk. Kiténik ez nemcsak abból, hogy a Komlós féle kiadásban 1567 van, hanem még inkább ama János Zsigmondra vonatkozó versszakból, amelyet Heltai, mint már nem időseztűt (a *Cancionale* kiadásakor János Zsigmond már nem élt) elhagyott, Komlós azonban kinyomtatta (az ének végétől számított 5. versszak):

Könyörögjünk az mi fejedelmünkért,
Mi előnkben adott királyunkért,
Tartsa meg az Isten az ő szent fiáért,
Az megváltó úr Jézus Krisztusért.

A „királyunkért” kifejezés Báthory Istvánra nem, csak János Zsigmondra vonatkozhatott, ak; magát valóban „electus rex”-nek írta. E versszak tehát azt bizonyítja, hogy az ének még János Zsigmond életében, 1567-ben keletkezett. Kétségtelenné teszi ezt Valkainak *Magyar királyoknak eredetéről* ugyancsak 1567-ben írt éneke, amelyben már hivatkozik Bánk bánról szerzett históriájára. Valkai életrajzi adatait összeállította György Lajos: *Valkai András, kolozsvári énekszerző a XVI. században*. Kolozsvár 1947. — Nagybáncai Mátyás nagyszombati prédikátor vagy iskolamester. Életéről és műveiről ld. RMTK. IV. 3—42., 267—282. Szabó T. Attila: *Egy XVI. századi énekszerzőnek nevééről*. It. 1934. évf. 131. — Görösöni Ambrus deák Homonnai Druegth Gáspár szervitora és lantosa volt. Mátyás királyról szóló énekét 1567—68 táján szerezte. Vö. Illésy János: *Görösöni Ambrus*. ITK. 1896. évf. 443—444. Tolnai Adél: *Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrása*. Bp. 1911. — Temesvári István telegdi iskolamesterrel egyebet nem tudunk, mint amennyi maga írul el éneke utolsó versében. RMTK. VIII. 120—134., 460—461.

37. Az Orsz. Széchényi Könyvtárban és a M. Tud. Akadémia Könyvtárban őrzött példányoktól a Rádai Könyvtár *Cancionale* példánya eltér, mert abban az énekek rendje a Heltai-féle lajstromét követi. A Rádai Könyvtár *Cancionale* példányát azonban a XVIII. század végén újra kötötték, s Görösöni: *Mátyás-históriáját* ekkor helyezték a lajstrom átlia kijelölt helyére. Eredetileg azonban ebben a példányban is a magyar tárgyú énekek végéhez volt kötve. Elárulja ezt a kötet egyik korábbi tulajdonosának lapszámozása, aki még az újrakötés előtt számoztavéig a könyv lapjait. E régi lapszámozás szerint a 297—350. lapig terjedő *Mátyás-históriát* az újrakötéskor a 110. (elírás folytán tévesen 1010) és a 111. lap közé iktatták.

38. Nagybáncai énekének első szakasza eredetileg így szólt:

Nektek emlékdözöm ha meghallgatjátok jó Hunyadi Jánosról
Nagy jámborságáról, hív szolgálatjáról, erős viadaljáról,
Az ő idejében két László királyról, Amurates császárról,
Nándorfejérvárról, Jankula vajdanak utolszor haláláról.

Az első versszak után következő negyvennégy szakasz, tehát az ének I. része teljes egészében Heltai betoldása. A továbbiakban is vannak kisebb-nagyobb igazításai. Az utolsó szakaszt e sorokból írta át:

Mikoron írának ezekben, ötszázban és az felett hatvanban,
Hunyadi Jánosnak sok viadaljáról gyakran gondolatjában,
Nagy Bancsi Mátyás rendelé versekben, Nagyszombat varasában,
A vitézlő népnek ajánlá, kik vadnak környül az végházakban.

39. Heltai elhagyta Görösöni énekéből az 1—10. versszakot, amelyben Attilától Mátyásig a nevezetesebb magyar fejedelmekről és királyokról emlékezett meg a szerző, majd az itt következő 11—12. versszakot átírta:

Ime csudám ezen nekem nagy vagyon,
Királyoknak mely krónikájok vagyon,
Énekekben hadok írván megvayon,
Nevek, dicséretnek nálunk nagy vagyon.

Tartozunk mi annak több dicsérettel,
Kinek élünk isten után nevével,
Dicsekedünk mi jó fejedelmünkkel,
János vajdával, fiával Mátyással.

Heltai e két versszak útírt szövegével kezdi a Mátyásról szóló históriát. Göröcsöni énekének 13. versszakától kihagyta annak egész I. és II. részét a 236. versszakig, mert az abban elbeszéltek Nagy-báncsai énekében már (részben saját betoldásaként) amúgyis bennfoglaltattak, helyenként persze némi eltérésekkel. A II. rész itt következő utolsó (238.) versszakának 1—2. sorából és az utolsó előtti (237.) versszak 3—4. sorából állította össze Heltai a *Cancionale*beli szöveg 3. versszakát:

Róla énekben tők emlékezetet,
Keserőlöm, szánom magyar nemzetet,
Isten adjon még ily jó fejedelmet,
Oltalmazza nyomorult országunkat.

Irtak ezernégyszáz és negyvenhatban,
János vajda, hogy meghala Szemljénben,
Két fiáról szólnek más krónikámban,
Mint szolgáltak ezek is az országban.

Az 1446-os évszám-hibát (helyesen: 1456) Heltai is átveszi! Ezután Göröcsöni énekének harmadik részéből kihagyta még az első két (239—240.) versszakot, és a 241. szakasszal, amely Heltai szövegében a 4. versszak, folytatja a históriát. A 288. versszak után Heltai a *Cancionale*ban új, II. részt kezd. Göröcsöni eredeti szövegében azonban e szakasszal nem kezdődik új rész. A *Cancionale*beli szöveg II. részének 1—4. versszakát Heltai a Göröcsöni szövegének 289—291. versszakából bővíti. Itt is megtartva a debreceni kiadás sajtóhibáját (Urakhoz ezek [örzök helyett] vannak jó szándékban), de a számára értelmetlen szöveget így fogalmazza át: Magokban nagyon ezek dulkan fulnak. A *Cancionale*beli III. rész az eredetiben az ének IV. része. Ennek szövegén is Heltai gyakran változtat, helyenként rövidít vagy bővít. (Pl. az a négy szakaszos jelenet, amelyben Mátyás királyi díszruháját Szent Demeter templomának adja, Heltai betoldása.) — Göröcsöni énekének befejező három verszaka, amelyet a *Cancionale*ban nem nyomtattak ki, a következők:

Nagyon csudálkozik király Bécs dolgán,
Felhalmozván sok fegyvere sokaságán,
Bécsnek erős voltán és sok szerszámán,
Király az várasba szálla egy házban.

Ada hálát ezen az nagy istennek,
Mert ő segítségével ura Bécsnek,
Szép seregi táborba kimenének,
Urak Bécsben mind letelepedének.

Megada szabadságát az várasnak,
Fizetett nép gróffal elindulának,
Mind marhástól nagy békével járának,
Királlyal az urak vígan lakának.

40. Heltai Gáspárné 1577-ben és 1581-ben Göröcsöni: *Mátyás-históriájának* nem a *Cancionale*-beli, átdolgozott, rövidített, hanem eredeti és teljes szövegét kétszer is kiadta az általa Bogáttival megíratott folytatással egy kötetben. (RMK. I. 129., 132. és 166., 180.)

41. RMKT. III. 385—387., és IV. 273—278.

42. A Zsigmond-krónika *Cancionale*beli szövegének C_{2b} lapjáról idézett versszakot vö. Heltai Gáspár: *Magyar Krónika*. Bevezette Varjas Béla. Bp. (1943.) Ardói, 169. (Magyar századok. Szerkeszti Tolnai Gábor.)

43. Az *Erdéli história* V. része *Cancionale*beli szövegének K_{4a} lapján.

44. Ld. *Budai Ali basa históriája* *Cancionale*beli szövegének Q_{1a} lapján

EZ A FAKSZIMILE KIADVÁNY BUDAPESTEN 1962 ÉVBEN KÉSZÜLT. A PAPIROST
A DIÓSCYŐRI PAPÍRGYÁR ÁLLÍTOTTA ELŐ. A NYOMDAI MUNKÁLATOKAT AZ
AKADÉMIAI NYOMDA, A NYOMDAKISÉRLETI ÜZEM, A ZRINYI NYOMDA KLISÉ-
ÜZEME ÉS A MINERVA KÖNYVKÖTÉSZET VÉGEZTE. A KÖTÉSTERVET SASVÁRI
DEZSŐ KÉSZÍTETTE. A MŰSZAKI IRÁNYÍTÁST RADNÓTI KÁROLY VÉGEZTE
MŰSZAKI SZERKESZTŐ FARAGÓ MIHÁLY. A KIADÁSÉRT FELELŐS AZ AKADÉMIAI
KIADÓ IGAZGATÓJA.